

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184501

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. ^S808.1 Acc. No. 2119
A41R

Osmania University Library

Call No. S. 808.1
A41R

Accession No. 2119

Author

Title

This book should be returned on or before the date last marked below.

--	--	--	--

भारतीय विद्या प्रस्थापलि, प्रस्थाङ्क ८

अल्लराज - विरचिता

रसरत्नप्रदीपिका

(रसतत्त्वप्रकाशिका काव्यशास्त्रतन्त्रनिधनी सुपाठ्यग्रन्थपद्धतिः ।)

विस्तृताङ्गप्रस्तावना-विविधपाठान्तर-परिशिष्टादिभिः सम्बन्धिता

प्राध्यापक - श्री रा० ना० दांडेकर, एम्. ए., पीएच्. डी.,

सम्पादिता

भारतीय विद्या भवन, मुंबई

द्वारा प्रकाशं प्राप्ता

BHARATIYA VIDYA SERIES; No. 8

RASARATNAPRADĪPIKĀ

OF

ALLARĀJA

(A work dealing with the *Rasa*-theory in Sanskrit rhetoric)

For the first time critically edited with introduction,
notes and appendices,

BY

R. N. DANDEKAR, M. A., Ph. D.,

(Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona)

PUBLISHED BY

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

A. D. 1945]

BOMBAY

[Price Rs. 3-0-0

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

— [ग्रन्थाङ्क ८] —

अल्लराज - विरचिता

रसरत्नप्रदीपिका

(रसतत्त्वप्रकाशिका काव्यशास्त्रसम्बन्धिनी सुपाठ्यग्रन्थपद्धतिः ।)

सा च

विस्तृताङ्गुलप्रस्तावना-विविधपाठान्तर-परिशिष्टादिभिः समन्विता

प्राध्यापक - श्री रा० ना० दांडेकर, एम्. ए., पीएच्. डी.,

विद्वद्वरेण सम्पादिता

Post Graduate Library

College of Arts & Commerce, O. U.

मुंबई - स्थित

भारतीय विद्याभवन

द्वारा प्रकाशं नीता

विक्रमाब्द २००२]

मूल्यं रू. ३-१२-०

[१९४५ ख्रीस्ताब्द

BHARATIYA VIDYA SERIES

[Critical editions of rare and important texts, treatises and translations on Indological subjects]

*

FOUNDER

SHRI K. M. MUNSHI

卐

GENERAL EDITORS

ACHARYA JINA VIJAYA MUNI

DR. A. D. PUSALKER

BOMBAY

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

*

VOLUME EIGHT

[Price Rs. 2/12]

* * *

First Edition 1945]

* *All Rights Reserved* *

[*500 Copies*

RASARATNAPRADĪPIKĀ

OF

ALLARAJA

(A work dealing with the *Rasa*-theory in Sanskrit rhetoric)

For the first time critically edited with introduction,
notes and appendices,

BY

R. N. DANDEKAR, M. A., Ph. D.,

Āhandārkar Oriental Research Institute, Poona

PUBLISHED BY

JAYANTAKRISHNA H. DAVE, M. A., LL. B.

HONORARY REGISTRAR

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

BOMBAY

V. S. 2002]

[A. D. 1945

By the same Author

1. *Der vedische Mensch*
2. *A History of the Guptas*
3. *Vedic Mythological Tracts*
 - (i) Savitr
 - (ii) Asura Varuṇa
 - (iii) Viṣṇu
 - (iv) Pūṣan
 - (v) Yama
4. *Vedic Psychological Studies*
 - (i) Somatism of Vedic Psychology
5. *Twenty-five Years of Vedic Studies*
1917-1942 : A Survey.
6. *Jñānadīpikā* (Devabodha's Commentary on the Ādi-parvan of the Mahābhārata, edited for the first time).
7. *Vedic Bibliography* (Being a comprehensive and analytical register of all work done since 1930 in the field of Vedic Studies and allied antiquities).

CONTENTS

	Page No.
1) General Editor's Preface	6
2) Editor's Preface	7
3) Introduction	1-19
Analysis of Contents	
The Author of the <i>RRP</i> : ALLARĀJA	
Critical Apparatus	
4) <i>Rasaratnapradīpikā</i> – <i>Viṣayānukramaṇikā</i>	२१-२४
5) <i>Rasaratnapradīpikā</i> : Text	१-४४
6) Notes	45-49
7) Appendix I : Works and Authors mentioned by name in the <i>RRP</i>	50-52
8) Appendix II : Concordance	53-54
9) Appendix III : Index of Stanzas quoted in the <i>RRP</i>	55-58

General Editor's Preface

In issuing *Rasaratnapradīpikā* of Allarāja, which is being critically edited for the first time, as No. 8 in the **Bhāratīya Vidyā Series**, I am particularly happy, as by this publication, the Bhavan launches on a new and interesting branch of Sanskrit Poetics, viz. Rasa-theory. The *Rasaratnapradīpikā* is a small book dealing methodically with the main topics on Rasa in brief. On account of its brevity, systematic arrangement and avoidance of controversial points, the *Rasaratnapradīpikā* will be found to be a good text-book for a beginner.

The Editor has considered the problem of the date of the *Rasaratnapradīpikā* on the basis both of literary and historical evidence, and has placed the *Rasaratnapradīpikā* in the early 14th century, identifying Hammīra, the father of Allarāja, the author, with Hammīra, the Chauhan King of Rānathambor, whose regnal period was 1283-1301 A. D. I entirely agree with the conclusions of the learned Editor.

Dr. R. N. Dandekar, who has edited the work, is already well-known to orientalists in several capacities, as the Honorary Secretary of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; as the General Secretary of the All-India Oriental Conference; as the Professor of Sanskrit and Ancient Indian Culture at the Fergusson Collège, Poona; as the Editor of the Śalyaparvan of the Mahābhārata. He has already made a name for himself as a Vedist and epic scholar. Dr. Dandekar has edited the work with thorough precision and care, and the various useful Appendices and Introduction testify to the amount of labour spent by him on this work. I have no doubt the present work will enhance his reputation as a critical Editor of classical texts.

On behalf of the Bharatiya Vidya Bhavan I thank Dr. Dandekar for presenting such excellent work for publication in our Series.

BOMBAY,
21st December 1945. }

MUNI JINA VIJAYA

PREFACE

Some time ago my friend, Professor P. K. GODE, brought to my notice two MSS. of the *Rasaratnapradīpikā* from the Government collection of MSS. deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The obvious historical connections of the author of that work, and the apparently popular treatment of an important topic in Sanskrit rhetoric attempted by him attracted my attention. I therefore undertook to edit that small work. In addition to the two MSS. at the Bhandarkar Oriental Research Institute, there were two other MSS. of the work available in India—one in the Baroda Central Library and the other in the Tanjore Sarasvathi Mahal Library. The Director of the Oriental Institute, Baroda, very kindly lent me the MS. in his charge, and I got a transcript of the Tanjore MS. prepared for me by a Pandit over there. The present edition of the *Rasaratnapradīpikā* is thus based on these four MSS., which are the only ones known so far. My thanks are due to the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, the Baroda Oriental Institute, and the Tanjore Sarasvathi Mahal Library for making the MSS. available to me.

While editing the text and preparing the introduction of this small work I had to correspond with several friends, including Dr. S. K. DE, Dr. V. RAGHAVAN, and MM. Pandit Bishweshwar Nath REU. I have to gratefully mention that they very kindly responded to my queries. I must also not forget to thank sincerely my colleagues in Poona, particularly Professor C. R. Devdhar and Professor P. K. Gode, who take personal interest in all my work.

The publication of the *Rasaratnapradīpikā*, which is being edited and published for the first time, in the Bhāratīya Vidyā Series is due entirely to the kindness of my friend, Professor Dr. A. D. Pusalker, and of Ācārya S'rī Muni Jinavijayaji, the Honorary Director of the Bhāratīya Vidyā Bhavana, Bombay. I should like to record here my respectful appreciation of the valuable contributions made by S'rī Muniji to Indological studies, in several ways, during the last so many years.

Bhandarkar Oriental
Research Institute,
POONA 4.
15th November 1945.

R. N. DANDEKAR

INTRODUCTION

Several kings of ancient India were not only patrons of learning but were themselves authors and scholars. One such king, Allarāja (Alla.) by name, claims to be the author of the *Rasaratnāpradīpikā* (*RRP*), which is a handy manual dealing with the much-discussed topic in Sanskrit poetics, namely, that of *rasa*. This work is divided into six *paricchedas* or chapters and consists of both prose and verse. Every definition or theoretical maxim in the *RRP* is, as is common in all works of this type, illustrated by means of one or more stanzas often taken from the writings of well-known authors. A brief analysis of the contents of each chapter is given below :

Analysis of Contents :

The first chapter opens with a *maṅgala-sloka* offering homage to the Lord in the form of *rasa* (*rasarūpiṇe bhagavate*). This is followed by some information regarding the author himself. There lived formerly, we are told, a renowned king by name Śrī Hammīra, who had conquered the country of Koṅkaṇa, who was the foremost among all monarchs of his time, and who had overpowered the three worlds by means of his prowess. His son was Allarāja, who was an intrepid leader and a conqueror of heroes. Alla. was well-versed in several branches of knowledge and was a great patron of poets. He had made a deep study of many well-known ancient texts on dramaturgy composed by such great masters as Kāśyapa, Kohala, Nārada, Arjuna, Bharata, Ānandavardhana and others, and, for the sake of the *rasikas*, he presented the essence of that science, particularly of the *rasa*-theory, which is its most important theme, in the form of the *RRP*. After this formal introduction, the author begins with the discussion of the basic question: What is pleasure? and what is sorrow? Pleasure, he tells us, is of two kinds, *nitya* and *anitya*. The pleasure or bliss derived from the knowledge of *Brahman* is *nitya* or eternal; but it can be secured only by *yogins* and is therefore generally denied to common people. The pleasure derived from objects of senses, on the other hand,

though a matter of popular experience, is *anitya* or impermanent and fleeting and indeed leads ultimately to sorrow. The pleasure derived from *rasa*, which is intermediate between the two, and which is described by ancient writers as *anirvācya* (indescribable), is the real pleasure for all and sundry, and should therefore be regarded as the very essence (*sāra*) of this otherwise valueless (*asāra*) life (*saṁsāra*). The dramatic art in general is then glorified and an enumeration is made, in the traditional fashion, of the presiding deities of the several *rasas*. The author concludes this chapter with the remark that, just as the principal fruit of charity is *puṇya*, while fame is only its incidental fruit, so also the principal fruit of *rasa* is *puṇya*, since, through *rasa*, the divinities residing in *rasa* are propitiated, and pleasure is but its incidental fruit. In support of this he quotes Bharata's dictum: *dharmādīsādhanam nāṭyam*.

In the second chapter the author of the *RRP* starts by defining *bhāva*, which is, according to him, the fundamental factor in the *rasa*-theory. The basic equilibrium of the mind, he explains, is *sattva*, and the initial slight mutation caused in it is called *bhāva*. He further goes on to say that it is called *bhāva* because it expresses or gives external form to (*bahir bhāvayan*) the inner thought or meaning (*antargata bhāva*) of the poet. The mutation in the mental equilibrium, which is basically of the nature of pleasure, is fourfold: manifestation (*vikāsa*), expansion (*vistāra*), agitation (*ksobha*), and distraction (*vikṣepa*). In the case of *bhāva*, this mutation is slight, while in *rasa* it is distinct. The *sthāyibhāva* is then defined as the *bhāva* which remains unbroken by other contrary or similar *bhāvas*, and which, on the other hand, forces on other *bhāvas* its own character. It may be pointed out, in this context, that Alla. has borrowed this and many other definitions in the *RRP* *verbatim* from the *Daśarūpaka* (*DR*) without acknowledgement. In a large number of cases even the illustrative stanzas given in the *RRP* seem to have been borrowed from Dhanika's commentary on the *DR*, called *Avaloka*. All the same it must be said in fairness to Alla. that most of such illustrative stanzas are the common property of Sanskrit rhetoricians. Alla. also quotes, in the *RRP*, several *kārikās* from the *Nāṭyaśāstra* (*NS*) of Bharata; but, in all such cases, he acknowledges

his debt with the words: *tathāha Bharataḥ*. The eight *sthāyībhāvas* are then enumerated with the additional remark that in love (*rati*) and mirth (*hāsa*), the form of mutation is manifestation; in energy (*utsāha*) and astonishment (*vismaya*), it is expansion; in fear (*bhaya*) and disgust (*jugupsita*), there is agitation; and in anger (*krodha*) and sorrow (*soka*), there is distraction. The definitions of the *sthāyībhāvas* given by Alla., in this chapter, are his own and not borrowed from any other ancient text. Each definition is followed by an illustrative stanza. Even here we find that Alla.'s illustrations are quite unique. The stanzas composed by Kavikaṅkaṇa as well as those taken from the drama, *Caṇḍakauśika*, which are given by the author, for instance, are rarely found quoted in other works of this type. In the concluding portion of this chapter, the author posits the following question: *bhāva* is said to be 'slight' mutation; it is so in love etc. But in anger the mutation is extensive. Why is then anger called *bhāva*? He answers the question by suggesting that 'slight' and 'extensive' are relative terms. In comparison with *raudra rasa*, the mutation in anger is slight.

The third chapter is devoted to the consideration of *vibhāvas* (determinants) and *anubhāvas* (consequents) of the eight *rasas*. Except for the definitions of *vibhāva* and *anubhāva*, which are Alla.'s own, most of this chapter is merely a reproduction, in an abridged form, of NS VI. 47-76. *Vibhāvas* are defined by Allarāja as conditions which create (*bhāvayanti*) the *rasa* in a special manner (*viśeṣeṇa*), while *anubhāvas* are conditions which make the *rasa* liable to being experienced (*anubhavaḡocara*). Attention may be drawn in this connection to the conceptions of *anubhāva* as understood by Bharata and by Alla. The conditions which are mentioned by Alla. as *anubhāvas* are those by means of which 'a particular *rasa* is experienced (cf. *etaiḥ karuṇarasaḥ anubhūyate*). In support of this, he quotes a *kārikā* from NS (*tathāha Bharataḥ*) enumerating more or less the same conditions; but these conditions seem to be mentioned by Bharata as governing the gesticulation on the part of the actors (cf. *abhineyaḥ karuṇarasaḥ*). There is thus some confusion as to whether these conditions are *rasikagata* or *naṭyagata* or both. This chapter ends with the enumeration of eight *sāttvika bhāvas* (involuntary states) and their definitions, followed

by a few illustrations. According to the author, *sattva* is extremely-sympathetic-mindedness in states of sorrow, pleasure etc. of others. It is the majestic composure of the mind. The eight *sāttvika bhāvas*, like *stambha* (stupor), *sveda* (sweating) etc., have *sattva* as their basis and are therefore called *sāttvika*. This explanation of the term *sāttvika* given by Alla. is different from the one given by several other Sanskrit rhetoricians, who understand *sattva* merely in the sense of 'body'. Dhanika however, in his *Avaloka*, explains *sattva* in almost the same words as Alla. Dhanika's commentary seems therefore to have been the source of the *RRP* in this case. At the same time Dhanika himself appears to be giving this part of his commentary as a quotation from another text.

The fourth chapter of the *RRP*, which deals with the *vyabhicāribhāvas*, is almost a *verbatim* copy of *DR* IV. 7-33. Even the illustrations are mostly the same as those given by Dhanika in his *Avaloka*. Two things however may be noticed in this connection. In stanzas 2 to 4 of this chapter, Alla. enumerates the *vyabhicāribhāvas* following an order which is different from the one followed in the *DR*. Secondly though the definitions, which are naturally given in a different order, are borrowed word for word from the *DR*, in most cases, only the first halves of the stanzas in the *DR*, which give the definitions proper, are here reproduced, while the second halves of the same stanzas, which normally mention the external effects of the *vyabhicāribhāvas* are dropped (see the definitions of *nirveda*, *glāni* etc. in the *RRP* and the *DR*). While enumerating the *vyabhicāribhāvas* of the different *rasas*, Alla. has drawn upon *NS* VII. 99-109. He further deals with some irregularity (*vyabhicāra*) concerning the *sāttvika*, *vyabhicāri*, and *sthāyi bhāvas* by pointing out that fear and energy which are *sthāyibhāvas* are sometimes mentioned as *vyabhicāri*; that *moha*, *āvega*, and *ālasya*, which are *vyabhicāri*, give rise to other subordinate *bhāvas*, namely, *mūrechā*, *sambhrama*, and *tandrā* respectively, and that the *sāttvikabhāva*, *svarabheda*, produces a variety called *gadgadātva*. The fourth chapter is concluded with the clarification of the distinction between *ālasya* (indolence) and *tandrā* (lassitude); *sambhrama* (consternation) and *āvega* (agitation); *nidrā* (sleep), *supta* (sound sleep), and *svapna* (dreaming); and *svarabheda* (broken articulation)

and *gadgadatā* (faltering). According to the author, in *ālasya* there is contact with knowledge (consciousness), while in *tandṛā* that contact exists but in a slight degree. *Sambhrama* is just a particular type of *āvega* and indicates the state of alarm caused by the sudden sight of favourable or unfavourable objects. *Svapna* is intermediate between *nidrā* and *supta*, since it is more deep than the former but less so than the latter. In *svarabheda* some letters are dropped, while *gadgadatā* means only indistinct articulation of words.

In the beginning of the fifth chapter, Alla., following the *DR*, makes the statement that a *rasa* results when *sthāyibhāva*, through the operation of the *vbhāvas* (determinants), the *anubhāvas* (consequents), the *sāttvikabhāvas* (involuntary states), and the *vyabhicāribhāvas* (transitory states), produces a pleasurable sensation. This entire chapter is devoted to the treatment, more or less in a conventional manner, of the eight *rasas* and their several varieties. The definitions of *rasas* are again borrowed from the *DR*. It may be mentioned that this chapter abounds in illustrations drawn from varied sources. Among these, the stanzas composed by Kavikaṅkaṇa and Bherijhānkāra, and those taken from the dramas, *Caṇḍakauśika* and *Udārarāghava* are peculiar to the *RRP*. It has not been possible to trace to their original sources some of the stanzas cited by Alla. A few of these (e. g. V. 36, 37, 52, 53) refer to the story of Rāma and appear to have been taken from a Rāma-play.

The sixth and the last chapter of the *RRP* hardly contains any *verbatim* borrowings from earlier texts. All the definitions are Alla.'s own. The *DR* (II. 30 ff) speaks of twenty natural graces of the heroine, three of which, namely, *bhāva* (feeling), *hāva* (emotion), and *helā* (passion) are physical. In addition to these three, the *DR* enumerates seven qualities like *sobhā* etc., which arise without effort, and ten qualities like *lilā* etc., which originate from one's disposition. Thus the number twenty is made up. This usual distinction between *bhāva*, *hāva*, and *helā* is however not made in the *RRP*. Alla. takes into consideration, at the beginning of this chapter, only ten *hāvas*, which are peculiar to women. Moreover the *RRP* differs from the *DR* in that the former has described the ten conditions, like *lilā*, *vilāsa*, etc., as the *hāvas*, while

the latter describes the same as *svabhāvaja bhāvas* (natural qualities). After the enumeration, definitions, and illustrations of the ten *hāvas*, Alla. takes up for discussion certain general questions connected with the *rasa*-theory. He begins by defining *hrdaya* as the *buddhi* (mind), which is characterised by ancient impressions (*vāsanās*) and refined by knowledge complete in all parts. He then goes on to say that in the mind of the *sahrdaya* (possessor of *hrdaya*), who is happy and composed, *rasa* necessarily exists in the form of latent impression. The same becomes patent and pleasurable through the agency of the *bhāvas*, which are expressed by people (actors) and which thus awaken the seed (of the *rasa*). This conception of the two forms of *rasa*—*vāsanārūpa* and *vyakta*—is explained in detail by Abhinavagupta and Jagannātha Paṇḍita. Alla.'s enumeration of the different *rasas* and explanation of the term *rasa* are quite conventional. Equally conventional is his reference to four *rasas* as the causes and the remaining four as their effects. Alla. adds that this rule regarding the causal relationship among the *rasas* is liable to vary in accordance with the peculiar context of the story as well as the intention of the poet. Then follows the consideration of *rasas* which are antagonistic to one another. Alla. says in this connection that two inimical *rasas* occurring in the same context invariably spoil the main sentiment. It is therefore not desirable to introduce, in contact with one *rasa*, its opposite—or its *vibhāva*, *sañcārībhāva* and *anubhāva*. If, however, two inimical *rasas* are mentioned together but as being quite subordinate to a third principal *rasa*, they do not spoil the effect, just as, in the presence of the king, the mutual opposition of two opponents becomes quite ineffective. Alla. then quotes the principle enunciated in the *Dhvanyāloka* (III. p. 145), namely, that there is no other cause for the interruption of a sentiment than the lack of propriety, and illustrates it by pointing out that there can be real sentiment of love between two young persons only. Rāvaṇa's passion for Sītā is therefore to be regarded as a mere semblance of *rasa*. So too there is *rasābhāsa* when love is only one-sided, or when one woman has several lovers, or when one man has several lady-loves. By way of an exception, however, the author tells us that there does exist proper *rasa* even when one man is brought in contact with several women only if a clear indication is given of his love for one particular woman. The next

question briefly tackled by Alla. is the relation of 'principal' and 'subordinate' among *rasa*, *bhāva* and *alamkāra*. The author then goes on to consider the problem of the *sānta rasa*. Tranquil people are those who are not liable to any mutation in their mental equilibrium. Therefore Bharata does not recognise the possibility of any such sentiment as the sentiment of quietism. Others opine that *sānta rasa* is based on *nirveda* (dissatisfaction or self-disparagement caused by the knowledge of the Real), which is often mentioned as one of the *vyabhicāri-bhāvas*, but which may be regarded as the *sthāyībhāva* of this *rasa*. Tranquility is the result of the indifference to the worldly objects, which, in its turn, results from *nirveda*. Alla. accepts the *sānta rasa* and mentions its *anubhāvas*. It may be pointed out here that the conception of the *sānta rasa* appears to be a negative conception since it indicates merely a state of annulment of all sorrows in the world. It consists of the cessation of all pains and is compared by our author with the happiness of a man who is released from a prison. As regards the *vatsala rasa*, which has been accepted by certain rhetoricians, Alla. says that it should be regarded merely as an aspect of *rati*. *Vātsalya*, according to him, is the feeling of attachment which is generated in the parents as the result of an embrace of their child. The last question which has been dealt with by Alla. in this chapter is: How can *karuṇa* (pathos) and *bībhatsa* (odious sentiment) be at all regarded as *rasas*? Are not these sentiments fundamentally of the nature of pain? The author answers these questions in the conventional manner which is common in all such works. Even a thing basically of the nature of sorrow and pain, he tells us, can become a source of joy and pleasure, just as a playful stroke, or the biting of the lip, or the nail-marks on the breast, in the course of amorous sport, does produce joy.

The foregoing analysis of the main contents of the work would clearly show that the *RRP* cannot lay any claim to originality either in the subject-matter or in its treatment. It will be seen from the notes that a considerable portion of the *RRP* is merely a *verbatim* copy of passages from the *NS* and the *DR*. Even the illustrative stanzas are mostly taken from the commentary on the *DR* by Dhanika. It may be mentioned, in this connection, that Alla. does not seem to have consulted

any important works on the *rasa*-theory other than the *NS* and the *DR*.

The main purpose of the author is evidently to prepare a small hand-book on the subject of *rasa*. The main topics only are therefore systematically arranged and briefly dealt with, while discussion of controversial points is scrupulously avoided. This will be quite clear from the analysis of contents given above. An exhaustive treatment of this important branch of Sanskrit rhetoric does not seem to have been intended by the author. The *kārikās* composed by Alla, himself do not show any very high merit on the part of the author. They are however simple and to the point. Brevity, methodical treatment of the subject, and absence of unnecessary diffuseness render this work quite suitable for a beginner. One does feel, all the same, that the author would have done better by elucidating more thoroughly the topics discussed by him at the end of the work.

The Author of the RRP : Allarāja

In spite of his apparently historical connections, very few details regarding the age and career of Alla, can be gleaned from this work or from other sources. In the introductory stanzas of the *RRP*, the author tells us that he is the son of King Hammira, among whose vassals the ruler of Koṅkaṇa is prominently mentioned. Thus the name Hammira and his conquest of Koṅkaṇa are the only two obvious historical facts which may be of some help to us in reconstructing the career of Alla. There is also another approach to this question. From the works quoted in the *RRP* it is possible to fix up the earliest limit of the author's date. Apart from the traditionally known ancient works on Sanskrit dramaturgy and rhetoric by Bharata, Arjuna, Kohala, Kāśyapa, Nārada, etc., Alla, mentions or quotes, by name, from the following authors and works, whose dates are more or less definite: *Sākuntala*, *Meghadūta*, *Mālavikāgnimitra* (by Kālidāsa, 4th cent. A. D.); *Kirātārjunīya* (by Bhāravi, 634 A. D. ?); *Kādambari* (by Bāṇa, first half of 7th cent. A. D.); *Ratnāvali* (by Śrī Harṣa, 604-647 A. D.); *Sisupālavadhā* (by Māgha, latter half of 7th cent. A. D. ?); *Mālatīmādhava* (by Bhavabhūti, close of 7th cent. A. D.); *Nāṭyārṇava* (by Nandikeśvara, before 8th cent. A. D.); *Caṇḍakauśika* (by Kṣemīvara,

9th cent. A. D. ?); *Venīsamharaṇa* (by Bhaṭṭa Nārāyaṇa, circa. 840 A. D.); *Ānandavardhana* (middle of 9th cent. A. D.); *Hanumannāṭaka* (by Dāmodara, 10th cent. A. D.); *Nāṭyālocana* (by Abhinavagupta, circa. 1013 A. D.); *Prabodhacandrodaya* (by Kṛṣṇamīśra, 1097-1165 A. D.); and *Bhāvaprakāśana* (by Śāradātanaya, 1175-1250 A. D.). It is therefore clear that the *RRP* could not have been written before 1175 A. D. It may also be pointed out, in support of this, that, though the *Daśarūpaka* is never mentioned by name in the *RRP*, Allarāja has borrowed considerably from that work. In fact, already in Alla's time, the *DR* must have established its fame as a very popular work on dramatic art and science. The date of the *DR* lies between 974 A. D. and 995 A. D. (cf. The *Daśarūpa*, ed. G. C. O. HAAS, Columbia Univ. Press 1912. Introd. xxii). There is also enough evidence to show that Dhanika's *Avaloka* on the *DR* was known to Alla. But this fact does not make much difference since Dhanāñjaya and Dhanika are regarded to have been contemporaries, or brothers, or even as one and the same person (ibid. xxxiv). The earliest limit of Alla's date may therefore be taken as circa 1150 A. D.

We shall now see if we can also fix up the *terminus ad quum* of his date. The *RRP* is cited as a work on poetics in the *Sārasamuccaya*, which is a commentary on Mammaṭa's *Kāvyaṭīkā*, written by one Ratnakaṇṭha¹. Ratnakaṇṭha² was the son of Saṅkarakaṇṭha of the Dhaumyāyana Gotra of Kashmir. He is said to have been an excellent scribe in *S'āradā* script, and several MSS. in his hand are preserved at Srinagar. His eulogy of Sūrya is contained in *Ratnasāṭaka* or *Citrabhānuśāṭaka* composed in 1680-81 A. D. He wrote commentaries on Ratnākara's *Harivijaya* in 1681-82, on Vāsudeva's *Yudhiṣṭhīravijaya* in 1671-72, on Jagaddhara's *Stutikusumāñjali* in 1680-81, and on Yaśaskara's *Devīstotra*. His commentary on Mammaṭa's *Kāvyaṭīkā* is called *Sārasamuccaya* and contains a resume of the *Jayantī* and other earlier expositions. In that commentary a reference is made to the *RRP*. This would give circa. 1650 as the latest limit of Alla's date. But the mention of the *RRP* in Bhānūdatta's

1 Peterson ii, 17.

2 KRISHNAMACHARIAR, *Classical Sanskrit Literature*, p. 759.

Rasataranginī takes this terminus still farther back. In the first chapter of his work, which deals with the *sthāyībhāvas*, Bhānudatta makes the following remark: तथा च यूनीरेकतरस्मिन्दृशे प्रलापः कश्चरसः । जीवतोर्विच्छिद्योः प्रलापः शृङ्गारः । अत एव रसरत्नदीपिकायां कश्चरसोदाहरणम् ।

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितय तया पुरः ।

ददशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्य केवलम् ॥ इति¹

It thus appears that the *RRP* was a work sufficiently well-known in Bhānudatta's times. The fact that it is here called *Rasaratnadīpikā* is immaterial since the stanza अयि जीवितनाथ etc. is found quoted as an illustration of the *karuṇā rasa* in our *RRP*.² Of course Bhānudatta does not mention the name of the author of the *RRP*.³ The date of Bhānudatta has been fixed by scholars between 1300 A. D. and 1350 A. D.⁴

From literary evidence it is therefore possible to fix the earliest limit of the date of the *RRP* as between 1175 and 1250 A. D. (= date of *Bhāvaprakāśana*⁵, which is mentioned in the *RRP*) and the latest limit as between 1300 and 1350 A. D. (= date of Bhānudatta, who cites the *RRP* in his *Rasataranginī*)

We shall now pass on to the historical evidence. As pointed out elsewhere only two facts are mentioned in this connection by Alla., namely, that he was the son of a king called Hammīra, and that the ruler of Koṅkaṇa was a vassal of that Hammīra. History knows of four kings by name Hammīra. 1) Hammīra of the Harauti branch of the Chohan family. He was a protege of Pṛthvirāja and was not very well-known. He was killed in 1193 A. D. 2) Hammīra, the Chohan king of Ranathambhor, who ruled from 1283 A. D. to 1301 A. D. 3) Hammīra I of Mewar, 1301-1365 A. D. 4) Hammīra II of Mewar,

1 Bhānudatta: *Rasataranginī* (in *Grantharatnamālā*), p. 3.

2 *RRP* V. 50.

3 KRISHNAMACHARIAR, in his *CSL* (p. 773), mentions that Bhānudatta's father, Gaṇadātha or Gaṇeśvara of Videha (?) wrote the *Rasaratnadīpikā*, from which quotations are found in Bhānudatta's *Rasataranginī*. This is obviously incorrect.

4 For different views regarding Bhānudatta's date see: P. V. KANE, *SD*, Intro., p. CXVIII; S. K. DE, *Sanskrit Poetics*, Vol. I, p. 249; KRISHNAMACHARIAR, *CSL*, p. 774; S. K. DE, *ABORI* XVII, p. 297; H. D. SARMA, *ABORI* XVII, p. 243-258; P. K. Gode, *IO* III, 751-756.

5 *Bhāvaprakāśana*, ed. Yādugiri YATIRĪJASVAMIN, *GOB*, intro. p. 72 ff.

1761-1778 A. D. Out of these the fourth, namely, Hammira II of Mewar, who was born on 13-6-1761, came to the throne on 11-3-1778, and died on 6-1-1778, could not have been the father of the author of the *RRP*, since his date¹ falls after the latest limit of the *RRP*, which has been determined on the strength of literary evidence. If the first, namely, Hammira of the Harauti branch of the Chohan family, were to be identified with the Hammira mentioned in the *RRP*, Alla, will have to be regarded more or less as a contemporary of Śāradātanaya (1175-1250 A. D.), the author of the *Bhāvaprakāśana*. However from the manner in which *Bhāvaprakāśana* is cited in the *RRP*, it appears that, in Alla's times, the *Bhāvaprakāśana* had already established itself as an ancient authoritative work on dramaturgy. Considerable time must therefore be taken to have elapsed between the *Bhāvaprakāśana* and the *RRP*. Moreover this Hammira, who was a protege of Pṛthvirāja, was not a very well-known prince and could not therefore be regarded as the hero of the several exploits described in the *RRP*. Hammira I of Mewar was a very renowned sovereign of Rajputana and had many exploits to his credit. Tod² gives a more or less detailed account of Hammira's career. Allauddin of Delhi (A.) was preparing to invade Chitor in 1290 A. D. when Lakhamasi (Lakṣmanasimha) was ruling there. Seeing that there was little chance of success, Lakhamasi and his followers got ready for the final battle and the women-folk of the Rajput warriors of Chitor, including Padminī, burnt themselves on a pyre. Lakhamasi and his eleven, out of twelve, sons were killed in battle and A. became the master of the fort of Chitor, which, however, was forlorn and devastated before he actually reached it. This happened in 1303 A. D.³ While returning to Delhi,

1. J. S. GAZLON, राजपूताने का इतिहास, p. 269.

2. Colonel, Tod, *The Annals and Antiquities of Rajasthan*, Vol. I, pp. 280 ff.

3. Recent investigations would however show that, when Allauddin invaded Mewar in 1303 A. D., Ratnasimha was ruling at Chitor. During the siege of Chitor, which continued for about six months, Ratnasimha was killed. Thereafter Lakṣmanasimha, who belonged to the family of Ratnasimha, and who was the Sāmanta of Sisode, became the leader of the Rajput forces. Lakṣmanasimha and his seven sons were ultimately killed in the battle. Padminī, who had attracted Allauddin to Chitor, was the queen of Ratnasimha.

A. appointed Māladeva of Jhaler as his representative at Chitor. In the meanwhile one of the sons of Lakhamasi, named Ajayasimha, who had survived, was living in Kelwada. He knew that a son of his elder brother, Urasing, was living at his maternal uncle's house. Ajayasimha called back the young boy and formally made him the Rana of Mewar. This boy was the famous Hammira. Tod gives an interesting story about Hammira's birth. Urasing, while hunting in forest, once met, an obscure maiden of Chandana Rajput family, was attracted by her bold and graceful demeanour, and ultimately married her. Their son was Hammira, who lived at his maternal uncle's house until he was recalled by his uncle, Ajayasimha, and was made king. Hammira began his career with some minor exploits, which he achieved through the active help of his Bhil followers. He soon became a powerful leader, having under his control large territory round about Kelwada, which was the centre of his activity. In course of time he married the daughter¹ of Māladeva, A.'s deputy at Chitor, and with her co-operation soon occupied the fort of Chitor. Māladeva went over to Mahmud Khilji, who had succeeded A. at Delhi, and complained about these atrocities of Hammira. Mahmud therefore undertook an invasion of Chitor; but he was decisively defeated, at Singoli, by Hammira, who was supported in this battle by the neighbouring Hindu princes. Mahmud was taken prisoner and was released only after a treaty, as the result of which Hammira secured the regions round about Ajmer, Ranathambhor, Nagor, Suisopur etc. Thereafter, as Maharana of Mewar, Hammira set out on a *Vijayayātrā*. The Thakurs of Bundi, Gwalior, Chanderi, Rayasahan, Sikri, Kalpi, Abu etc. became his vassals and with their help, Hammira conquered the territory up to Delhi, Saurāṣṭra and Nagor in Marwar. Hammira died in 1365 A. D. He had four sons, named Kṣetrasimha (Khetsi), Lūṇā, Khaṅgāra and Bairisāla. The eldest son, Khetsi (I), succeeded his father at Chitor and ruled for 18 years. J. S. GAHLOT² gives more or less a similar account. According to him, Hammira was the son of Arisimha, the Sāmanta of Sisode. He was determined to recover, from the Muslims and Songar Chohans,

1 According to Tod her first husband was dead.

2 J. S. GAHLOT, राजपूताने का इतिहास, p. 202.

his paternal kingdom and carried out bold plans in that connection. He married the daughter of Māladeva, Rao of Chitor, and the deputy of A., and, with her help, occupied the fort of Chitor in 1327 A. D. The Sisodias thus reestablished themselves in Mewar and have been ruling there since that time. The country prospered under the benign rule of Hammira, who died in 1365 A. D., having left behind four sons¹, the eldest among whom, Kṣetrasimha, succeeded him.

Though the date of Hammira I of Mewar, namely, 1301-1365 A. D., is such as can well be the date of the father of the author of the *RRP*, two considerations seem to go against the assumption that this Hammira is the one mentioned in the *RRP*. Firstly the name of Hammira's successor in Mewar is clearly mentioned in the genealogy of Mewar rulers, which is preserved more or less intact. There is also no evidence to show that any of the four sons of Hammira was called Alla. Secondly, among the several exploits of Hammira, not one refers to the conquest of Koṅkaṇa, or, for the matter of that, of the Deccan. His exploits are all mainly restricted to Rajputana and the neighbouring territory.² It may be further pointed out that if Hammira mentioned in the *RRP* were to be identified with Hammira I of Mewar, Alla. (after 1365 A. D.) will have to be regarded perhaps as a junior contemporary of Bhānudatta (1300-1350 A. D.). In that case, Bhānudatta's reference to the *RRP* as a work of some standing cannot

1 The names of Hammira's sons were: Kṣetrasimha (Khetsi), Lūpā, Khaṅgāra, and Bairisāla.

2 Of course in one of the two complete Mss of the *RRP*, viz. in F, the second introductory stanza reads *āsīd garvitabhūmipāla*^a instead of *āsīd koṅkaṇabhūmipāla*^a. The first reading would then be interpreted as a reference of a very general character and may be made to apply to Hammira I of Mewar, who had nothing to do with Koṅkaṇa. The reading *koṅkaṇabhūmipāla*^a is given in B, which is the best of all the four Mss, that are available. As indicated elsewhere, the Mss, T and p, are more or less exact copies of B, and therefore, though the first folios of these two Mss, T and p, are lost, it may be safely inferred that the reading in those Mss must also have been similar to that of B, namely, *āsīd koṅkaṇabhūmipāla*^a. That is why this reading is accepted in the constituted text. The change of that reading to *āsīd garvitabhūmipāla*^a was probably due to the inability on the part of some copyist to understand why the conquest of Koṅkaṇa was so prominently mentioned.

be adequately explained, since the *RRP* must have been written only after Alla. had become a *mahipati*, that is, after 1865 A. D.

We have thus seen that the Hammira mentioned in the *RRP* could not have been any one of the following three, namely: Hammira of Harauti branch of the Chohan family (who died in 1193 A. D.), Hammira I of Mewar (1301-1365 A. D.) and Hammira II of Mewar (1761-1778 A. D.). There now remains only one possibility and that is that the author of the *RRP* was the son of Hammira, the Chohan king of Ranathambhor.

Hammira of Ranathambhor (Ranastambhapura) is the hero of the *Hammira-Mahākāvya* (*HMK*) composed by Naya-candra Sūri (1486 A. D.).¹ According to that poem, Hammira was a son of Jaitrasimha. In Samvat 1339 (= 1283 A. D.), J., after having imparted excellent advice, to his son, Hammira, in the matter of the proper administration of the kingdom, handed over the charge of the state to him, and himself went to live in the forest (*HMK*, VIII. 56). Immediately after this, Hammira, 'being endowed with six *guṇas* and three *saktis*, set out on an expedition of conquest. In the ninth *sarga* of the *HMK*, a long description has been given of Hammira's several exploits (st. 15 ff.). Starting with king Arjuna of Bhīmarasa, he conquered, in a series, Maṇḍala, Dhārā, Ujjayinī, Chitrakūṭa (Chitor), Medapāṭa (Mewar), Arbuda Adri (Mount Abu), Vardhanapura, Caṅgā, Puṣkara, Śākambhari, Mahārāṣṭra, Khaṇḍilla, Campā and Kakarāla. Several other episodes in the career of Hammira are described in the *HMK* in the true epic style, the last of these being his battle with Sultan Allauddin (A.). In this siege of Ranastambhapura, Hammira, 'pierced with numerous shafts,' was the last hero to fall. According to the *HMK*, 'disdaining to fall with anything like life into the enemy's hands, Hammira severed, with one last effort, his head from his body with his own hands, and so terminated his existence.' This sad event happened in the 18th year of his reign (= 1301 A. D.), in the month of Śrāvaṇa². The *Tarikh-i-Alai* of Amir Khusru gives the date as 3rd Zi-l-kada

1 *HMK*, edited by N. J. KIRTANE, Bombay 1879.

2 N. J. KIRTANE, *HMK*, introd. p. 47.

A. H. 70 (= July, 1301 A. D.); the siege began in Rajab, four months previously¹.

It will be seen that if we accept 1301 A. D. as the date of Hammira's death, it would fit well with the earliest and the latest limits, which we have been able to fix, on the strength of literary evidence, of the age of Allarāja, who claims to be Hammira's son. It is indeed quite likely that Alla. was a senior contemporary of Bhānudatta, the author of *Rasatarangini*.² There are however two significant points to which a reference has to be made in this connection. The *RRP* mentions the fact that a Koṅkaṇa king was a vassal of Hammira in such a way as to imply that the conquest of Koṅkaṇa was a particularly prominent achievement of Hammira. From the description of Hammira's *digvijaya* (*HMK*, IX), however, this does not seem to have been the case. Koṅkaṇa is not mentioned by name among the kingdoms conquered by Hammira. But Hammira had, according to the *HMK*, gone to the Deccan in the course of his expedition and had conquered Mahārāṣṭra, which may have included Koṅkaṇa. Of course it is not clear why this should have been regarded as *the* prominent exploit of Hammira, as has been suggested in the *RRP*. The second fact which appears as a discrepancy in the assumption that Hammira, the hero of the *HMK*, is the father of the author of the *RRP*, is that Alla. is not at all mentioned in that *Kāvya*. As a matter of fact, according to Farishta, the Chohan rule ceased to continue at Ranathambhor after the death of Hammira, in a battle with Sultan Allauddin. That explains why no reference is made to the successors of this Hammira in any history of Rajputana. Why is it then that Alla., who claims to be the son of Hammira, calls himself a *mahipati*?³ For want of any definite evidence only a surmise may be hazarded in this connection. Though Hammira was killed in the battle with A. and though the Chohan rule at Ranathambhor practically came

1 ELLIOT and DAWSON, *History*, Vol. III, pp. 75, 179, 549. According to Farishta the Chohan rule ceased to continue at Ranathambhor after the death of Hammira in a battle with Sultan Allauddin, in 1300 A. D.

2 This fact may have led some scholars to suggest that the author of the *RRP* was the father of Bhānudatta.

3 *RRP*, I. 4.

to an end thereafter, it is likely that, when A. returned to Delhi, after having occupied the fort of Chitor in the same expedition, in circa. 1303 A. D., the principality of Ranathambhor was temporarily revived and that Allarāja, the son of Hammira of Ranathambhor, assumed charge of it. Those years in the history of Rajputana were characterised by considerable political turmoil. The great fort of Chitor was devastated and there was then hardly any Rajput Rana, who was strong enough to consolidate the Rajput power. This sorry state of things must have continued for some years until Hammira I of Mewar established his power at Chitor in 1327 A. D. Through his great and many exploits, Hammira challenged Mahmud, the successor of A., who had died in the meanwhile, and ultimately defeated him in the battle of Singoli. It must have been during this short period of upheaval in the political history of Rajputana that Alla. ruled temporarily at Ranathambhor. As seen elsewhere, Ranathambhor passed into the hands of Hammira of Mewar as the result of a treaty with Mahmud. It is even more likely that Alla. was appointed at Ranathambhor by A. himself, as his deputy, after the conquest of that fort from Alla.'s father, Hammira, just as Māladeva was appointed by him, as his deputy at Chitor, when that fort was conquered by him from Lakṣmaṇasimha (Lakhamasi) in 1303 A. D. It is to be noted that the name Allarāja, as a son of Hammira, does not occur in the genealogical list of any Rajput royal family¹. Can it be that, though the original name of the son of Hammira, the Chohan king of Ranathambhor, was something different, he called himself Allarāja, after Allauddin of Delhi, in grateful remembrance of the good turn done to him by the Sultan, in allowing him to remain the *mahipati* of Ranathambhor, even after the defeat of his father, Hammira?

Allarāja does not seem to have been an important sovereign from the political point of view. His name is known

1 In a letter dated 25th July 1944, MM. Pandit Bishweshwar Nath Rao, the Director of Archaeology at Jodhpur, informs me. "An inscription dated Vikram Samvat 1525 found at the village Nani Umaran in Gujrat gives the genealogy of the descendants of Hammir (of Ranathambhor) as under:—Hammir, Ramdeva, Chhangdeva, Somdeva, Palhansimha, Jitkarna, Kumpu Raval, Virdhaval, Shivraj, Raghavdeva, Tryambak, Gangrajeshwar and Rajedhirsaj Jayssimha.

only from this literary work, the *RRP*, of which he claims to be the author.

That is all that we know of the author of the *RRP*.

Critical Apparatus:

The present edition of the *Rasaratnapradīpikā* (*RRP*) by Allarāja (Alla.)¹ is based on the four MSS. described below, which are the only ones known so far:

- P — This is a complete MS. of the work, in Devanāgarī script, from the Government collection of MSS. deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute (No. 19 of 1874-75). It is described in the Descriptive Catalogue of MSS., Vol. XII (Alamkāra, Saṅgīta, and Nāṭya), compiled by P. K. Goṅḍ (published in 1936). Its number therein is 239. The MS. (size 8½" × 3") contains 51 folios, each folio normally containing 7 lines, and each line about 21 letters. Folio 23a is blank. The MS. is written in one uniform hand, and is sufficiently legible and well preserved. At the end of the MS., the following stanza, giving the date, is to be found:

वत्सरे बहुधान्याख्ये नारायणसुधीरिमां ।

लिलेखाश्विनषष्ठ्यां हि रसरत्नप्रदी(पि)काम् ॥ १ ॥ छ ॥

Though it is not possible to fix the date of the MS. from this reference, it certainly appears to be quite old.

On the last page of the MS. are given the following two stanzas, which are not found in any other MS. of the work and which do not seem to belong to the text proper, though there is a clear entry made that the page on which they are written is *Rasaratnapradīpikāpatra*, a page from the *RRP*. The stanzas are written in an obviously different hand.

यस्मादत्र निमग्नबाहुजः.....प्रारब्धरंभोर्वशी-

रंभाङ्गादनिवातनंदनवनक्रीडादराडंबरे ।

1 This work is also called *Rasaratnadīpikā* or *Rasaratnapradīpa*. The name of the author is given (wrongly) as Mallarāja by Buehler (Rep. 1874-75), and as Lallarāja (Tanj. IX, 4073).

द्वैप्यैरिषिषातजास्रतटिनीपूरेण संपूरिते
 श्रीमत्कृष्णकटारिकाजलनिधौ मज्जन्ति सर्वे द्विषः ॥
 यदुकुलतिलक...षशकेतुं गुणगणभूषणभूषितं नितान्तं ।
 विबुधज...मनोहरं त्वां पुरुषवरं प्रणतोऽस्मि सुन्दरोऽहम् ॥

- p — This Devanāgarī MS. (size 10½" × 5") also belongs to the Government collection of MSS. deposited at the Bhandarkar O. R. Institute (No. 533 of 1884-87). It is described in the Descriptive Catalogue of MSS., Vol. XII, wherein its number is 240. This is an incomplete MS. containing 8 folios, each folio normally containing 12 lines and each line between 50 and 53 letters. The MS. is much mutilated, particularly the right-hand ends of the folios are badly torn. The hand-writing is on the whole uniform and quite legible. The available portion of the MS. begins:.....बभिचारिणश्चाष्टौ सात्त्विका इत्येवं चत्वारिंशद्भवा गणिताः (p. 23) and ends.....पश्यति सस्मितचार परमपरामनुगच्छति वामा । यदि पुनर्बहुषु (p. 41). Though no indication about the date of the MS. is given anywhere, the MS. appears to be old.
- B — This undated MS. belongs to the Central Library, Baroda, Sanskrit Section (Acc. No. 11330). It is a complete MS. (size 12" × 5") containing 14 folios, each folio normally containing 16 lines, and each line about 44 letters. The script is Devanāgarī and the hand-writing is uniform and quite good. This is by far the best-preserved MS. from among the four available ones. At the beginning of the MS., in the middle of a blank page, there is an entry, पुस्तकमिदं विष्णुदत्तशर्मणां तत्पत्राणि १४, apparently in the same hand-writing as the text.
- T — This is a transcript of an incomplete Devanāgarī MS. in the Tanjore Maharaja Sarfoji Sarasvathi Mahal Library (No. 5287). It was prepared at Tanjore for the B. O. R. Institute. The following portions are lost from the MS.: a) From the beginning up to गोष्ठीरसाहृतजनस्य मनोविकारः (p. 5). b) From मुखशोभान्यथाभा... (p. 10) up to उदाहरणे यथा । पश्यंतु भवंतस्ताडकां (p. 21). c) From पश्यति सस्मितचार परमपरामनुगच्छति वामा ।

यदि पु... (p. 41) up to the end. The original MS. is noted in Burnell's Catalogue (No. 4850) where the name of the work is given as *Rasaratnadīpikā*. It contains 18 sheets and has 10 to 14 lines to a page. The extent is 324 granthas and the MS. is in fairly good condition.

A comparison of these MSS. shows that they clearly fall into two groups: 1) P, and 2) BTP. The relationship between T and p is very close. The fact that, in both T and p, the text after यदि पुनर्बहुषु... (p. 41) is lost, is also significant. Both these MSS. agree substantially with B. There are the same scribal errors in these three MSS. The readings of BTP are often better than those of P.

रसरत्नप्रदीपिका-विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	श्लोकः	विषयः	श्लोकः
प्रथमः परिच्छेदः ।		तृतीयः परिच्छेदः ।	
मंगलाचरणम्	१	विभावलक्षणम्	१
श्रीहम्मीरनृपतिवर्णनम्	२	शृंगाररसविभावाः	२
श्रीमदल्लराजवर्णनम्	३-४	हास्यरसविभावाः	३
पूर्वाचार्यवर्णनम्	५-८	करुणरसविभावाः	४
सुखदुःखस्वरूपविचारः	९-१३	रौद्ररसविभावाः	५
रसमाहात्म्यम्	१४-१९	वीररसविभावाः	६
रसदैवतानि	२०-२१	भयानकरसविभावाः	७
रसफलम्	२२-२५	बीभत्सरसविभावाः	८
द्वितीयः परिच्छेदः ।		अद्भुतरसविभावाः	९
भावलक्षणम्	१	अनुभावलक्षणम्	१०
भावसंज्ञा	२	शृंगाररसानुभावाः	११
भावप्रकाराः	३	हास्यरसानुभावाः	१२
स्थायिभावलक्षणम्	४	करुणरसानुभावाः	१३
स्थायिभावभेदाः	५-९	रौद्ररसानुभावाः	१४
रतिलक्षणम्	१०	वीररसानुभावाः	१५
तदुदाहरणम्	११	भयानकरसानुभावाः	१६
हासलक्षणम्	१२	बीभत्सरसानुभावाः	१७
तदुदाहरणम्	१३	अद्भुतरसानुभावाः	१८
शोकलक्षणम्	१४	अष्टौ सारिवकभावाः	१९
तदुदाहरणम्	१५	तेषां लक्षणानि	२०-२१
क्रोधलक्षणम्	१६	सारिवकशब्दव्युत्पत्तिः	
तदुदाहरणम्	१७	उदाहरणानि	२२-२६
हृत्साहलक्षणम्	१८	चतुर्थः परिच्छेदः ।	
तदुदाहरणम्	१९	व्यभिचारिभावलक्षणम्	१
भयलक्षणम्	२०	तेषां नामानि	२-४
तदुदाहरणम्	२१	निर्वेदः	
हृत्प्राणलक्षणम्	२२	तदुदाहरणानि	५-७
तदुदाहरणम्	२३	ग्लानिः	
विस्मयलक्षणम्	२४	तदुदाहरणम्	८
तदुदाहरणम्	२५	शंका	
क्रोधादीनां कथं भावत्वम्		तदुदाहरणं	९-१०
		असूया	

विषयः	श्लोकः	विषयः	श्लोकः
तदुदाहरणानि	११-१३	विबोधः	४८
भद्रः		तदुदाहरणम्	४९
तदुदाहरणम्	१४	अमर्षः	
श्रमः		तदुदाहरणे	५०-५१
तदुदाहरणम्	१५	अवहित्या	
आकस्यम्		तदुदाहरणम्	५२
तदुदाहरणम्	१६	उग्रता	
दैन्यम्		तदुदाहरणानि	५३-५५
तदुदाहरणम्	१७	मतिः	
चिन्ता		तदुदाहरणम्	५६
तदुदाहरणम्	१८	व्याधिः	
मोहः		तदुदाहरणे	५७-५८
तदुदाहरणानि	१९-२३	उन्मादः	
स्मृतिः		तदुदाहरणम्	५९
तदुदाहरणानि	२४-२६	मरणं सुप्रसिद्धं तदुदाहरणमात्रम्	६०
धृतिः		शृंगारे मरणं न वक्तव्यम्	
तदुदाहरणे	२७-२८	शृंगारेऽपि मरणं कदा वक्तव्यम्	
श्रीढा		उदाहरणम्	६१
तदुदाहरणे	२९-३०	त्रासः	
अपकृता		तदुदाहरणम्	६२
तदुदाहरणानि	३१-३३	वितर्कः	
हर्षः		तदुदाहरणम्	६३
तदुदाहरणम्	३४	शृंगारे व्यभिचारिणः	६४-६५
आवेगः		हास्ये व्यभिचारिणः	६६
तदुदाहरणम्	३५	करुणे व्यभिचारिणः	६७-६९
जडता		रौद्रे व्यभिचारिणः	६९-७०
तदुदाहरणे	३६-३७	बीरे व्यभिचारिणः	७१
गर्वः		भये व्यभिचारिणः	७२-७३
तदुदाहरणानि	३८-४१	श्रीभस्ते व्यभिचारिणः	७४
विषादः		अद्भुते व्यभिचारिणः	७५
तदुदाहरणम्	४२	एकचरत्वारिंशद्भावाः	
शौत्सुक्यम्	४३	सापिचकव्यभिचारिभावानां व्यभिचारः	७७-७८
तदुदाहरणम्	४४	आकस्यतन्द्राविषेकः	
निद्रा		संभ्रमावेगविषेकः	
तदुदाहरणम्	४५	निद्रासुप्तस्वप्नविषेकः	
अपस्मारः		स्वरभेदगान्धर्वताविषेकः	
तदुदाहरणम्	४६		
सुप्तम्			
तदुदाहरणम्	४७		

विषयः	श्लोकः	विषयः	श्लोकः
पञ्चमः परिच्छेदः ।		विहसितम्	४३
रसलक्षणम्	१	उपहसितम्	४४
रसनामानि	२	अपहसितम्	४५
शृंगारलक्षणम्	३	अतिहसितम्	४६
संभोगशृंगारलक्षणम्	४	आत्मस्थहास्योदाहरणम्	४७
तस्य भेदाः		परस्थहास्योदाहरणम्	४८
स्थानविभावजोदाहरणम्	५	करुणलक्षणम्	४९
कालविभावजोदाहरणम्	६	दृष्टनाशोदाहरणम्	५०
कलाविभावजोदाहरणम्	७	अनिष्टावाप्त्युदाहरणानि	५१-५३
अनुभावजोदाहरणे	८-९	रौद्रलक्षणम्	५४
व्यभिचारिभेदोदाहरणम्	१०	वैरिणो विकृतेरुदाहरणम्	५५
अन्योन्यावलोकनोदाहरणम्	११	मात्सर्योदाहरणम्	५६
अन्योन्याश्लेषोदाहरणम्	१२	वीरलक्षणम्	५७
सुरतान्तोदाहरणम्	१३	तस्य त्रयो भेदाः	५८
मानग्रहोदाहरणम्	१४	दयावीरोदाहरणम्	५९
मानपरित्यागोदाहरणम्	१५	युद्धवीरोदाहरणम्	६०
उपाकम्भभाषणोदाहरणम्	१६	दानवीरोदाहरणम्	६१
अधमस्त्रीकोपोदाहरणम्	१७	प्रतापविनयजोदाहरणम्	६२
बाकाकोपोदाहरणम्	१८	अध्यवसायजोदाहरणम्	६३
बाकाक्षितार्जनोदाहरणम्	१९	भयानकलक्षणम्	६४
अभिनवाभिसारिकोदाहरणम्	२०	विकृतस्वनोदाहरणम्	६५
कृष्णाभिसारिकोदाहरणम्	२१	विकृतसरवोदाहरणे	६६-६७
शुक्लाभिसारिकोदाहरणम्	२२	बीभत्सलक्षणम्	६८
उद्दामाभिसारिकोदाहरणम्	२३	तदुदाहरणे	६९-७०
बाकासुरतोदाहरणम्	२४	अद्भुतलक्षणम्	७१
विपरीतसुरतोदाहरणम्	२५	तदुदाहरणम्	७२
विप्रकम्भशृंगारलक्षणम्	२६	षष्ठः परिच्छेदः ।	
तस्य भेदाः	२७	हावलक्षणनामानि	१-२
अभिलाषादसंप्राप्तुरुदाहरणे	२८-२९	लीला	३
विरहोदाहरणानि	३०-३२	तदुदाहरणम्	४
गुरुवाक्यतो देशान्तरगतुरुदाहरणे	३३-३४	विलासः	५
ईर्ष्याकरणोदाहरणम्	३५	तदुदाहरणे	६-७
द्यापोदाहरणं मेघवृत्तकाव्यम्		विच्छिन्तिः	८
देवकृतादिभेदोदाहरणे	३६-३७	तदुदाहरणम्	९
हास्यलक्षणम्	३८	विभ्रमः	१०
तस्य भेदाः षड्	३९-४०	तदुदाहरणम्	११
स्मितम्	४१	किङ्किञ्चितम्	१२
हसितम्	४२	तदुदाहरणम्	१३

विषयः	श्लोकः	विषयः	श्लोकः
मोहायितम्	१४	वैरिरसाः	३५
तदुदाहरणम्	१५	एकत्र वैरिणौ रसहानेः कारणम्	३६-३७
कुट्टमितम्	१६	डदाहरणानि	३८-४०
तदुदाहरणम्	१७	वैरिभावेऽपि कदा न रसहातिः ?	४१
विबोकोः	१८	उदाहरणम्	४२
तदुदाहरणम्	१९	अनौचित्यं रसभङ्गकारणम्	४३
कलितम्	२०	रसाभासोदाहरणानि	४४-४७
तदुदाहरणम्	२१	कदा न रसाभासः	
विहृतम्	२२	उदाहरणम्	४८
तदुदाहरणे	२३-२४	रसभावालंकाराणां मुख्यताभिद्यक्तिः	४९-५०
रसविशेषः		रसमुख्यतोदाहरणम्	५१
हृदयम्	२५	अलंकारमुख्यतोदाहरणम्	५२
सहृदयानां वासनारूपो रसः	२६	भावमुख्यतोदाहरणम्	५३
व्यक्तो रसः	२७	शान्तरसविषयको विचारः	५४-५६
रसवर्णाः	२८-२९	शान्ताभिधेयो नवमो रसः, तस्य वर्णनम्	
रसानां रससंज्ञा कथम्	३०-३१	तदुदाहरणम्	५७
कारणरूपाः कार्यरूपाश्च रसाः	३२	वत्सलरसविचारः	५८
तेषां जन्यजनकत्वव्यभिचारः	३३	करुणवीभ्रसयोः कथं रसत्वम्	५९-६६
तस्योदाहरणम्	३४	उपसंहारः	६७

श्रीमदल्लराजप्रणीता

रसरत्नप्रदीपिका ।

श्रीगणपतये नमः ।

नन्दाय निरन्तराय महते ज्ञानाय विश्वात्मने
नित्यायाक्षततेजसे सुमहतां गम्याय वै योगिनाम् ।
नानाकारविधायिनेऽप्यविकृताकाराय चिचान्तरे
प्रोन्मीलद्रसरूपिणे भगवते तस्मै परस्मै नमः ॥ १
आसीत् कोङ्कणभूमिपालंमुकुटव्याकीर्णरत्नावली-
ज्योत्स्नाविच्छुरितांघ्रिपद्मयुगलः क्षमापालचूडामणिः ।
प्रोस्फूर्जत्प्रबलंप्रतापतपनप्रक्रान्तलोकत्रयः
श्रीहृन्मीरमहीपतिर्वितरणप्रख्यातकीर्तिः सदा ॥ २
शास्त्राणां पारदृश्या प्रबलशुजबलोत्क्षिप्तवैरीन्द्रबृन्दः
शशन्माणिक्यमुक्ताकनकवितरणैः पूरिताशः कवीनाम् ।
दिवप्रान्तख्यातकीर्तिः^१ सकलगुणनिधिः प्रौढकन्दर्पमूर्ति-
नीरीणां चित्तजन्मा नृपमुकुटमणिः शुद्धवंशप्रदीपः ॥ ३
लक्ष्मीकेलिनिकेतनं च विदुषां विश्रामभूमिः परा
वाग्देवीसुहृदालयं सुविपुलं धर्मस्य मुख्यायनम् ।
नानाकौतुककारणं रसतरोर्बीजं कलाजन्मभू-
स्तस्मादल्लमहीपतिः समभवद् धीराग्रणीर्वीरहा ॥ ४
काश्यपं कोहलं चैव मतङ्गं दन्तिलं तथा ।
विशाखिलं च माहेशं नान्द्यं गिरिसुतामतम् ॥ ५
नारदं तुषरुं चैव अर्जुनं रावणोदितम् ।
पूर्वाचार्यैर्विरचितं नाट्यार्णवमथापि च ॥ ६
नाट्यालोचनमानन्दवर्धनं भरतोदयम् ।
भावप्रकाशनं चैव तथा शृङ्गारसागरम् ॥ ७

१ P आसीत्तभूमि. २ P विस्फूर्जत्प्रबल. ३ P दिव प्रख्यात. ४ P मङ्गल.
५ P विशाखिनं. ६ Mss नायं (?). ७ P तौषरं. ८ P अर्जुनं.

इत्थमालोक्य^१ शास्त्राणि विविधानि सुबुद्धिमान् ।
 करोति रसिकस्यार्थे रसरत्नप्रदीपिकाम् ॥ ८
 संसारेऽसिन् सुखं ब्राह्मं दुःखं हेयमिति स्थितिः ।
 अतस्तु सुखमूलं हि दुःखमिच्छन्ति^२ नेतरत् ॥ ९
 सुखं द्विधेव कथितं नित्यानित्यविभेदतः ।
 नित्यं ब्रह्मस्वरूपं हि अनित्यं विषयोद्भवम् ॥ १०
 केवलं योगिभिर्गम्यं ब्रह्मानन्दमयं विदुः ।
 प्रचारो विरलस्तस्य लोकेऽसिन् विषयोन्मुखे ॥ ११
 यत्सुखं विषयोत्थं हि नानारुचिसमाश्रयम् ।
 तदेव बहुधा भिन्नं प्रान्ते नैवातिसुन्दरम् ॥ १२
 रसरूपं सुखं यत्तु तद् द्वयोरपि मध्यमम् ।
 अनिर्वाच्यतया यत्तु पूर्वाचार्यैर्निरूपितम् ॥ १३
 तस्मादसारे संसारे साररूपो रसो मतः ।
 यत्र प्रीतिः सुविपुला वर्धते च दिने दिने ॥ १४
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्र रामादयोऽपि च ।
 पारिजाततरुच्छायामास्थिताः^३ किंनरस्त्रियः ॥ १५
 सुरवाराङ्गना यत्र नृत्यन्ते भावभूषिताः ।
 विजृम्भमाणकिरणविस्फुरद्रत्नभूमयः ॥ १६
 एवं नियुद्धं सुचिरं^४ शरपातभयंकरम् ।
 असत्प्रत्यक्षतामेति संस्रवच्छोणिताकुलम्^५ ॥ १७
 इत्थं विचित्रा भावास्तु हर्षोत्कर्षप्रदायिनः ।
 निमज्जयन्ति मनुजान् निस्सीमसुखसागरे ॥ १८
 रसस्य फलमिच्छन्ति मुनयः पुण्यमेव च ।
 यतो रसेन तृप्यन्ति रसस्था देवताः शुभाः ॥ १९
 शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद् हास्यः प्रमथदैवतः ।
 रौद्रो रुद्राधिदेवस्तु करुणो यमदैवतः ॥ २०
 भीमत्सर्धं^६ महाकालः कालदेवो भयानकः ।
 वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥ २१

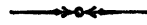
१ P इमान्यालोकेय. २ P पुण्यमि°. ३ P च्छायासंश्रिताः. ४ P सुचिं च. ५ P संस्रवः
 शोभिताकुलाः. ६ P हृदयं निस्सीम°. ७ Mss read भीमत्सस्य.

तृप्ते तु परमे पुंसि पुण्यमिष्टं प्रजायते ।
 आरब्धे तु रसे यत्तु सुखं तत्रानुपंगिकम् ॥ २२
 दाने मुख्यं फलं पुण्यं कीर्तिस्तत्रानुपंगिकी ।
 यथा तथा रसे पुण्यं मुख्यं प्रासंगिकं सुखम् ॥ २३
 नाट्यारूढै रसैरेतैस्तृप्तिर्भवति चाक्षुषी ।
 देवानां यज्ञतस्तृप्ती रसनेन्द्रियगोचरा ॥ २४

तथाह भरतः ।

धर्मादिसाधनं नाट्यं सर्वदुःखापनोदकम् ।
 अनुसेवध्वमृषयस्तस्माद्युयं तु नाटकम् ॥ २५

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहृन्मीरराजात्मजश्रीमदल्लराजविरचितायां
 रसरत्नप्रदीपिकायां रसप्रशंसा नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

अथ प्रतिपद्यमाने रसे भावस्य मुख्यतया प्रथमतो भावस्य लक्षणमाह ।

चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ।
 ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत् ॥ १

विकृतेः कारणं भावस्याभिव्यक्तिः । नन्वस्य भावसंज्ञा कथमित्याह ।

वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन च ।
 कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते ॥ २

अन्तर्गतं भावं बहिर्भावयन् सद्रूपतामानयन् इति । अन्तर्भावशब्दोऽभि-
 प्रायवाची । भावयन् इति भावशब्दः सत्तावाची । ननु चित्तस्य विकृतिर्भाव
 इत्युक्तम् । सा विकृतिः किंविधा कतिप्रकारेत्याह ।

आनन्दरूपा विकृतिः सा चतुर्धा निगद्यते ।
 विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः किञ्चिदुत्थितैः ॥ ३

आनन्दरूपा इति । काव्यनाटकादिसमुद्भूतैव आनन्दरूपा । किञ्चिदुत्थितैः
 इति । विकासविस्तरक्षोभविक्षेपा भावे किञ्चिदुत्थिता मवन्ति रसे पुनः सम्पन्नम् ।

१ P पुण्यमित्यं. २ B रसेनेन्द्रियं. ३ B दुःखापनोदकम्. ४ P षयस्तस्योत्थानं.
 ५ P B om श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहृन्मीरराजात्मजं. ६ B om श्रीमदल्लराजविरचितायां.
 ७ P भिव्यक्त्याः. ८ P B read वाग्भिरगैर्मुखरसैः यः सत्त्वाभिनयेन च. ९ B om from
 काव्यार्थं up to सत्तावाची. १० P तद्रूपता. ११ B किप्रकारे. १२ B विकासविक्षेपैः.
 १३ P दुत्थितैः. १४ P दुत्थिता.

अथ स्थायिभावस्य सामान्यलक्षणमाह ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकारः ॥ ४

यथा मालतीमाधवे माधवस्य मालतीरतेः इमशानांकप्रतिपादितेन विरुद्धेनापि
बीभत्सरसेन विच्छेदो न स्यात् ।

अथ स्थायिभावभेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावा प्रकीर्तिताः^१ ॥ ५

एषु शृङ्गारादयो रसा वक्ष्यन्ते ।

यावन्तश्च रसाः प्रोक्ताः तावन्तः स्थायिनो मताः ।

शान्ताभावात् स्थायिभावो भरते कथितो न हि ॥ ६

नाटकेऽभिनयो नास्ति शान्तस्य व्यभिचारिभिः ।

अन्येषां तु कुतः शक्तिः शान्तस्य परिपोषणे ॥ ७

अङ्गीकुर्वन्ति चेत् केचिद्रसं शान्तं मनीषिणः ।

करिष्ये कथनं तस्य^२ रसानां प्रविचारणे ॥ ८

रत्यां हासे विकासः स्याद् विस्तारः कथितः पुनः ।

उत्साहे विस्मये क्षोभो भये चैव जुगुप्सिते ।

विक्षेपः कथितः क्रोधे शोके च सुविचक्षणैः ॥ ९

अथ रत्यादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह ।

स्मृते दृष्टे श्रुते खल्पा या चित्ते विकृतिर्भवेत् ।

अभीष्टे वस्तुनि प्रायः सा रतिः परिकीर्तिता ॥ १०

यथा विक्रमोर्वश्यां सखीदर्शनसमुत्सुकामुर्वशीं प्रति पुरुरवसो वचनम् ।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः

पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि भवेत्समुत्सुकः

सखीजनस्ते किमु रूढसौहृदः ॥ ११

इत्यादि खयमुत्प्रेक्ष्यम्^३ ॥

अथ हासस्य लक्षणमाह ।

बालकादिवचोवेषवैषम्यजनिता हि या ।

चेतसो विकृतिः खल्पा स हासः कथितः खलु ॥ १२

१ After this P ins stanza no. 9, numbering it 6; in P, st. यावन्तश्च etc. is numbered 7, नाटकेऽभिनयो etc. 8, and अङ्गीकुर्वन्ति etc. 9. २ B वेषां. ३ P *उत्प्रेक्ष्य.

यथा कविकंकणस्य ।

अव्यक्तवर्णानि मनोहराणि
निरर्थकानि क्षणविस्मृतानि ।
ध्रुवं शिशुनामसमञ्जसानि
वचांसि हासं जनयन्ति पुंसाम् ॥ १३

अथ शोकस्य लक्षणमाह ।

इष्टवस्तुवियोगेन या खल्पा विकृतिर्भवेत् ।
चेतसो भावतच्चक्षैः स शोक इति कीर्तितः^१ ॥ १४

यथा चण्डकौशिके हरिश्चन्द्रस्य^२ ।

किं शोचामि मदेकबान्धवतया सम्प्रत्यनाथाः प्रजाः
किं बन्धूनतिवत्सलानशरणान् किं मौलिभृत्यानहम् ।
किं दासीं द्विजसम्पन्ननि प्रियतमां ह्य वत्स किं त्वां शिशुं
किं चण्डालभुजिष्यतामुपगतः पापान्निजं^३ जीवितम् ॥ १५

अथ क्रोधस्य लक्षणमाह ।

अवज्ञादिकृता चित्ते विकृतिर्या भवेत्खलु ।
खल्पा स च भवेत्क्रोधो भावविद्धिरुदाहृतः ॥ १६

यथा चण्डकौशिके दक्षिणाधनमलभमानस्य क्रुद्धस्य विश्वामित्रस्य वचनम् ।

प्रणाशाद्विद्यानां करतलगतानामुपचितो
निरुद्धो दुर्बुद्धेर्विनयमसृणैस्तस्य वचनैः^४ ।
शिखी वेगादन्तर्ज्वलितघनशुष्केन्धनगतो^५
हविर्घारासिकं^६ विपिनमिव मन्युर्दहति माम् ॥ १७

अथ उत्साहस्य लक्षणमाह ।

शौर्यत्यागकृपावेशाच्चित्ते^७ या विकृतिर्भवेत् ।
खल्पा मूरिभिराख्याता उत्साह इति नामतः^८ ॥ १८

यथा कविकंकणस्य ।

आकर्ण्य संगरंमहार्णवचेष्टितानि
गोष्ठीरसाहृतजनस्य^९ मनोविकारः ।
अङ्गे करोति पुलकं नयने विकाशं
कार्णितं च कामपि मुखे स्फुरणं च बाह्वोः ॥ १९

१ P संज्ञितः. २ P हरिश्चन्द्रः. ३ P प्राप्तो स्निजं. ४ P चरणैः. ५ B °घनपुष्पेन्धन°. ६ P हविर्घारा°. ७ P °त्यागकृतावेशा°. ८ P मानतः. ९ P, संगम°. १० B °रसाह-
वरतस्य.

अथ भयस्य लक्षणमाह ।

अपराधादिना या च चित्ते स्वल्पापि जायते ।
विकृतिर्भावतत्त्वज्ञैर्भयं तत्कथितं^१ खलु ॥ २०

यथा किरातार्जुनीये^२ ।

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले^३
विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनुौ ।
कथमपि जयलक्ष्मीर्भीतमीता विहातुं
विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ २१

अथ जुगुप्साया लक्षणमाह ।

अहृद्यवस्तुश्रवणाद् दर्शनाद्वापि^४ जायते ।
या चित्ते^५ विकृतिः स्वल्पा जुगुप्सा सा निवेदिता ॥ २२

यथा ।

तेन्यैवान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम् ॥ २३

अथ विस्मयस्य लक्षणमाह ।

चमत्कारि च यत्कर्म तस्य श्रवणदर्शनैः^६ ।
चित्ते या विकृतिः स्वल्पा स विस्मय उदाहृतः ॥ २४

यथा माघे आकाशादवतरन्तं नारदं प्रति ।

गतं तिरश्चीनमनूहसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुञ्जः ।
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २५

ननु स्वल्पा विकृतिर्भाव इत्युक्तम्^७ । रत्यादिषु सा विकृतिः स्वल्पा दृश्यते ।
क्रोधादिषु च महती दृश्यते^८ । तत्कथं क्रोधादीनां भावत्वं इति वाच्यम्^९ ।

रौद्रादिरसापेक्षया क्रोधादीनां विकृतिः स्वल्पैव^{१०} ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहृम्मीरराजात्मजश्रीमदल्लुराजविरचितायां रसरत्न-
प्रदीपिकायां स्थायिभावलक्षणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

१ B तद्विप्रकीर्तितं. २ After this P adds युद्धे. ३ P अविरतशर°. ४ P दर्शना-
दपि. ५ B T चेतसो (for या चित्ते). ६ B T स्मरणदर्शनैः. ७ T इत्युक्ता. ८ P T
om from क्रोधादिषु up to दृश्यते. ९ B नैवम्. T नैवम्. १० B T क्रोधादिषु विकृति-

अथ विभावानां लक्षणमाह ।

भावयन्ति विशेषेण ये रसान् वै मनोहरान् ।

ते विभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥ १

विशेषेण भावयन्ति उत्पादयन्ति ये रसान् ते विभावाः कथ्यन्ते ॥

अथ शृङ्गाररसस्य विभावानाह । आलंबनविभाव उद्दीपनविभावश्चेति^१ । तत्र आलंबनविभावः कामिनी । उद्दीपनविभावाः चन्द्रचन्दनादयः । एभ्यो यथा रसानामुत्पत्तिः तद्रसप्रस्तावे उदाहरिष्यते ॥ तथाह भरतः ।

ऋतुमाख्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति^२ ॥ २

अथ हास्यरसस्य विभावानाह । विकृतवेषावलोकनं व्यङ्ग्यदर्शनं विकृतालाप-श्रवणं असत्प्रलापकुहकाभिनयादयः विभावा भवन्ति^३ । एतेभ्यो हास्यरस उत्पद्यते ॥ तथाह भरतः ।

विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च ।

विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥ ३

अथ करुणरसस्य विभावानाह । इष्टजननाशः शापः क्रेशः बन्धनं व्यसनं इत्यादयो विभावा भवन्ति । एतेभ्यो करुणरसो जायते ॥ तथाह भरतः ।

इष्टवधदर्शनाद्वा^४ विप्रियवचनस्य संभ्रमाद्वापि^५ ।

एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम संभवति ॥ ४

अथ रौद्ररसस्य विभावानाह । अपघातः निर्भर्त्सनं वाक्पारुष्यं वैरिदर्शनं वैरिवर्णनं^६ संग्रामकर्म इत्यादयो विभावा भवन्ति । एतेभ्यो रौद्ररसो जायते ॥ तथाह भरतः ।

युद्धप्रहारपातनविकृतच्छेदनविदारणैश्चैव^७ ।

संग्रामसंभ्रमाद्यैरेभिः संजायते रौद्रः ॥ ५

अथ वीररसस्य विभावानाह । असंमोहः अध्यवसायः विनयः बलं पराक्रमः शक्तिः प्रतापः प्रभावः इत्यादयो विभावा भवन्ति । एतेभ्यो वीररसो जायते ॥ तथाह भरतः ।

१ P om आलंबनविभाव उद्दीपनविभावश्चेति. २ After this P adds एवं आलम्बन-मुद्दीपनतया (°म्बनोद्दीप° ?) द्विविधो विभावो भवति. ३ P om विभावा भवन्ति. ४ P B इष्टवधस्य विनाशात्. ५ B शापात्क्रेशाच्च बन्धनव्यसनात्. T °वचनसंभ्रमाद्वापि. ६ B T om वैरिवर्णनं. ७ P आयुधक्षत्राभिघाताद् वैकृतिभेदेन विदारणाच्चैव । संग्रामसंभावनाद्यैः..... B आयुधक्षत्राभिघाताद् वैकृतभेदेन विदारणैश्चैव । संग्रामसंभावनाद्यैः..... T आयुधक्षत्राभिघातन-वैकृतभेदेनविदारणैश्चैव । संग्रामसंभावनाद्यैः.....

उत्साहाभ्यवसायादविषादित्वाद्बिस्सयान्मोहात् ।
विविधादर्थविशेषाद्बीररसो नाम संभवति ॥ ६

अथ भयानकरसस्य विभावानाह । विकृतरवश्रवणं विकृतसत्त्वदर्शनं शून्या-
गारारण्यश्मशानदर्शनं स्वजनबन्धनश्रवणदर्शनं इत्यादयो विभावा भवन्ति ।
एतेभ्यो भयानकरस उत्पद्यते ॥ तथाह भरतः ।

विकृतरवसत्त्वदर्शनसंप्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ।
गुहनृपयोरपरधात्कृतकश्च^१ भयानको ज्ञेयः ॥ ७

अथ बीभत्सरसस्य विभावानाह । अहृद्यवस्त्ववलोकनं अहृद्यवस्तुश्रवणं
इत्यादयो विभावा भवन्ति । एतेभ्यो बीभत्सरस उत्पद्यते ॥ तथाह भरतः ।

अनभिमतदर्शनेन च गन्धरसस्पर्शदोषैश्च ।
उद्वेजनैश्च बहुभिः बीभत्सरसः समुद्भवति^२ ॥ ८

अथ अद्भुतरसस्य विभावानाह । दिव्यवस्तुदर्शनं वाञ्छितार्थलाभः अत्यु-
त्कृष्टवस्त्ववलोकनं माया इन्द्रजालं इत्यादयो विभावा भवन्ति । एतेभ्योऽद्भुत-
रसो जायते^३ ॥ तथाह भरतः ।

यत्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं च ।
एभिस्त्वर्थविशेषैः रसोऽद्भुतो नाम विज्ञेयः ॥ ९

अथैतेषां रसानां अनुभावानां लक्षणमाह ।

क्रियन्ते यै रसाः सम्यग् लोकानुभवगोचराः ।
तेऽनुभावास्तु कथ्यन्ते नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥ १०

अनुभावयन्ति अनुभवगोचरतां नयन्ति रसान् इति अनुभावाः ॥

अथ शृंगाररसस्य अनुभावानाह । कटाक्षसंवलनं ललितमधुरांगरागः^४ मधुर-
भाषणं प्राशस्त्यं औज्वल्यम् इत्यादयो अनुभावा भवन्ति । एतैः शृंगाररसोऽनु-
भूयते ॥ तथाह भरतः ।

नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च ।
मधुरैश्चांगविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ११

अथ हास्यरसस्य अनुभावानाह । ओष्ठविवरणं वदननासाकपोलस्पन्दनं^५
दृष्टिव्याकोशाकुञ्चनं खेदः आस्यरागः पार्श्वग्रहणं इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति^६ ।
एतैर्हास्यरसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

१ B स्वजनवधश्रवणं २ B T एभ्यो भयानकस्य रसस्य प्रादुर्भावः स्यात्, ३ B T भयान-
नको नाम संभवति, ४ B T एभ्यो बीभत्सरसस्य प्रादुर्भावः स्यात्, ५ B T बीभत्सरसो
नाम संभवति, ६ B T एभ्योऽद्भुतरसस्य प्रादुर्भावो भवति, ७ P मधुरांगहारः, ८ B T
अंगविहारैः, ९ P दशननासा, १० B T स्युः.

विकृताकारैर्बाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतधैवैश्च ।

हास्यं जनयेद्यस्मात्तस्माज्ज्येयो रसो हास्यः ॥ १२

अथ करुणरसस्य अनुभावानाह । अश्रुपातः परिदेवनं मुखशोषः वैषम्यं प्रलापः शून्यता निश्वासः स्मृतिलोपादयः अनुभावा भवन्ति । एतैः करुण-
रसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

श्वसनविदितैर्मोहागमैश्च परिदेवितैर्विलपितैश्च^१ ।

अभिनेयः करुणरसो^२ वेहायासाभिघातैश्च^३ ॥ १३

अथ रौद्ररसस्य अनुभावानाह । ताडनं पीडनं छेदः^४ प्रहारः शस्त्रसंपातः रक्तनयनता भ्रुकुटीदंतोष्ठपीडनं गंडस्फुरणं हस्ताग्रनिष्पेषणं इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति । एतै रौद्रो रसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

नानाप्रहरणसंकुलक्षिरसः कम्पैः कराग्रनिष्पेषैः ।

एभिस्त्वर्थविशेषैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ १४

अथ वीररसस्य अनुभावानाह । स्वैर्यं धैर्यं शौर्यं त्यागः इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति । एतैर्वीररसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

स्थितिधैर्यशौर्यवीर्यैर्हत्साहपराक्रमप्रभावैश्च ।

वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभिनेयः^५ ॥ १५

अथ भयानकरसस्य अनुभावानाह । कंपितकं करचरणनयनचलनं पुलको मुखवैषम्यं स्वरभेदः इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति । एतैर्भयानकरसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

करचरणनेत्रमस्तकसर्वाङ्गेषु प्रकम्पनैश्चैव ।

शुष्कौष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः ॥ १६

अथ बीभत्सरसस्य अनुभावानाह । सर्वाङ्गोपसंहारः^६ मुखनयनविकृणनं निष्ठीवनं उद्वेगः इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति । एतैर्बीभत्सरसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

मुखनेत्रविकृणनलोचननासामुखाच्छादनैश्च ।

अव्यक्तपादपतनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥ १७

अथ अद्भुतरसस्य अनुभावानाह । नयनविस्तारः अनिमेषप्रेक्षणं रोमाञ्चः अश्रु खेदः साधुवचनं इत्यादयोऽनुभावा भवन्ति । एतैरद्भुतरसोऽनुभूयते ॥ तथाह भरतः ।

१ B निःश्वसितेन च रुदितैर्मोहाप्रलापपरिदेवनैश्चैव. T श्वसनरुदितैर्मोहाप्रलापः (?) वरि°. P om विलपितै°. २ P करुणाख्यो. ३ P B T वेहायाताभिघातैश्च. ४ P पल्लवः. ५ After this B T add भेदः. ६ P वीररसस्याभिनयः. ७ P सर्वाङ्गोपसंहारः. ८ P अङ्गविकृणनं, T मुखनयनविधूननं. ९ B आनननेत्रविकृणनं.

स्पर्शग्रहणोल्लसनैः द्वाहाकारैश्च साधुवादैश्च ।
वेपथुगद्गदवचनैः खेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ १८

॥ इत्यनुभावलक्षणम् ॥

अथ सात्त्विकानाह ।

स्तंभः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १९
स्तंभो गतिनिरोधः स्यात् खेदः स्विन्नांगता मतः ।
रोमाञ्चो रोमहर्षः स्यात्स्वरभेदस्तु संज्ञितः ॥ २०
गद्गदत्वं वेपथुश्च कंपनं तु विवर्णता ।
मुखशोभान्यथा भावस्त्वश्रु नेत्राम्बुशब्दितम् ॥
सर्वथा नष्टचेष्टत्वं प्रलयः कथितो बुधैः ॥ २१

यद्यपि एते यथासंभवं सर्वेषु रसेषु व्यभिचरन्ति तथापि व्यभिचारित्वमना-
दृत्य सत्त्वमात्रसंभवा भवन्ति इति सात्त्विका इति भिन्नतया गणिताः । तच्च
सत्त्वं परगतदुःखादिभावनायां अत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं मनःप्रभावः । तेन
सत्त्वेन वृत्ताः सात्त्विकाः ॥

अधुना दिग्मात्रमुदाह्रियते । यथा ।

आयातासि विमुञ्च वेपथुभरं दृष्टासि किं केनचित्
नीलं चोलममुं विमुञ्च हरतु खेदं निशीथानिलः ।
इत्युक्ते भयसन्नकण्ठमसकृद्यामीति तल्पं गता
जल्पन्ती परिरभ्यते सुकृतिना स्वैर नवस्वैरिणी ॥ २२

अथ वा ।

द्रष्टव्या द्यितेति लोचनयुगं बाष्पांबुभिः प्लावितं
गन्तव्यं सहसा तदन्तिकमिति स्तम्भेन दृष्टा गतिः ।
प्राप्तव्यः परिरम्भसंभ्रम इति प्रौढप्रकम्पौ भुजौ
षिघ्रैरन्तरितानि हन्त जगति श्रेयांसि सर्वाण्यपि ॥ २३
स्वरषाणलांगलाप्रैः कृष्टे भूयः कलेचरे क्षेत्रे ।
रोमाञ्चसस्यवृन्दे बीजं तन्व्याः समान्शेषः ॥ २४

क्याचित्कामिन्या कोऽपि कामी वञ्जुलतरुमण्ये संगमार्थमाहूतस्तत्र ताम-
दृष्ट्वा तस्या अभिज्ञानार्थं मञ्जरीमादाय तद्दृहमार्गेण गतवान् ।

१ T has ग्रहपात from मुखशोभान्यथाभा.....up to उदाहरणे यथा. २ After
this B reads इति सात्त्विकतया गणिताः. ३ After this B ins वीम. ४ B om
कथा. ५ B आयाता सखि मुञ्च. ६ P चैल्लमुं. ७ B च मुञ्च. ८ B अशोकरावस्यमूढमण्ये.
९ B om मञ्जरीमादाय.

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरं ।
 पश्यन्त्या भवति मुहुर्मलिना नितरां मुखच्छाया ॥ २५
 द्रष्टुं न क्षमते न च प्रियतमं वक्तुं न तावद्भिरः^१
 भोतुं नैव विवर्तितुं प्रियतमा मुग्धा तदा केवलम् ।
 संमूढेन्द्रियवर्गवृत्तिविधुरा क्रीडागृहे सुन्दरी
 भिक्तौ निर्मितपुत्रिकेव मदनव्यासकचिन्ता स्थिता ॥ २६

एवमन्येऽपि सात्त्विका भावाः स्वयमूहनीयाः ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहम्भीरराजात्मजश्रीमदल्लराजविरचितायां रसरत्नप्रदीपि-
 कायां विभावानुभावसात्त्विकलक्षणं नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

अथ व्यभिचारिणां लक्षणमाह ।

रसे चैव तथा भावे स्वेच्छया नियमं विना ।
 चरन्तः कथिताः पूर्वैर्भावास्तु व्यभिचारिणः ॥ १

अथ तेषां नामानि ।

निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदभ्रमाः ।
 आलस्यं च तथा दैन्यं चिन्ता मोहः स्मृतिधृतिः ॥ २
 ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥ ३
 सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
 मतिव्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।
 त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ ४

एतेषां क्रमेण लक्षणान्याह ।

तत्त्वज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र तत्त्वज्ञानजन्यनिर्वेदो यथा ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
 वृत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
 सुप्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
 कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ५

तत्रापञ्जनितो यथा ।

राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गसेवा ।
 आस्वाद्यतेऽस्याः खलु निर्णफलायाः फलं ममैतच्चिरजीवितायाः ॥ ६

१ P न वा तद्विरः. २ P रसेष्वेव. ३ B सर्वे भावास्तु. ४ P चैव दैन्यं च.
 ५ P सुप्तिः-६ B प्रबोधो. ७ P *ज्ञानापदीर्ष्याभिः. ८ B स्वापमानिता. ९ B सुप्रीणिताः.
 १० P विपञ्जनितो.

ईर्ष्याजनितो यथा ।

न्वक्कारो ह्ययमेव मे यद्वयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो राघवः ।
धिनिधक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गप्राप्तिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रुतैः किमेभिर्भुजैः ॥ ७

अथ ग्लानेर्लक्षणमाह ।

रत्याघायासतृदक्षुङ्किर्गर्लानिर्निष्प्राणता मता ।

यथा ।

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिष दधानाः स्रंसिनः केशपाशा-
नवनपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ ८

अथ शंकालक्षणमाह ।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् ।

परक्रौर्याद्यथा ।

दूराद्दृषीयान्धरणीधराभं यस्ताटकेयं तृणवज्रघान ।
हंता सुबाहोरपि ताटकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥ ९

स्वदुर्नयाद्यथा । रत्नावल्यां सागरिकां प्रति राजा चिन्तयति^१ ।

ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदितासीति घदनं
द्वयोर्द्वेषाऽऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु सेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ १०

असूयालक्षणमाह ।

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।

तत्र गर्वजा^२ यथा । रावणस्य दूतो वदति ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्त्रंसनं चात्मनः
लीरलं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥ ११

दौर्जन्यजा यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व तद्गर्जे
न हि परवशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।

१ B °यासवेच्छुङ्किः. २ P राजर्षिः ज्ञापयति. ३ B गर्वाद्.

विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान्पाणिच्छत्रैर्नुदन् भ्रममेष्यसि ॥ १२

मन्युजा यथा ।

अहानेन पराङ्मुखी परिभवादान्निष्ठ्य मां दुःखितां
किं लब्धं शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
पश्यैतद्दयितारतिव्यतिकरोन्मृष्टांगरागारुणं
वक्षस्ते मलतैलपंकशबलैर्वैणीपदैरङ्कितम् ॥ १३

अथ मदस्य लक्षणमाह ।

हर्षोत्कर्षान्मदः पानात्स्खलदंगवचोगतिः ।

यथा ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चकिरे भृशमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १४

अथ श्रमस्य लक्षणमाह ।

श्रमः खेदोऽध्वगत्यादिर्जनितः श्लथदेहवान् ।

यथा ।

अलसललितमुग्धान्यध्वसंपातखेदा-
दक्षिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यंगकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामघाता ॥ १५

अथालस्य लक्षणमाह ।

आलस्यं नाम गर्भाद्यैर्जैह्वयं स्तंभासनादिमत् ।

यथा ।

चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति वचनं कथंचिदालीनां ।
आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥ १६

अथ दैन्यस्य लक्षणमाह ।

दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं काष्ण्यामृजादिमत् ।

यथा ।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मंचकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी पुत्रस्य वार्तापि नो ।
यन्नात्संचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं श्वश्रुभिरं रोदिति ॥ १७

अथ चिन्ताया लक्षणमाह ।

ध्यानं चिन्तेहितानाम्नेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

यथा ।

पक्षमाप्रग्रथिताश्रुबिन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिः
कुर्वन्त्या हरहासहारिहृदये हारावलीभूषणम् ।
बाले बालमृणालनालबलयालंकारकान्ते करे
विच्यस्थाननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते ॥ १८

अथ मोहस्य लक्षणमाह ।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

तत्र भयाद्यथा ।

प्रातर्धाटीभयंत्काचित्परित्यक्तांबराव्रजत् ।
उत्थाय शयनाद्वेगात्कराश्लिष्टकुचद्वया ॥ १९

दुःखाद्यथा ।

तीव्राभिषंगप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तंभयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञानभर्तृव्यसना मुहूर्ते कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ २०

आवेगाद्यथा ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमादो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यंतर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ २१

यथा वा^१ ।

धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि
बिभ्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीर्विं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥ २२

अनुचिन्तनाद्यथा ।

स्थाणुमालिङ्गति स्वप्ने पतिबुद्ध्या नितंबिनी ।
पश्यन्ती तन्मयं सर्वमनुध्यानपरायणा ॥ २३

अथ स्मृतेर्लक्षणमाह ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च ।

तत्र सदृशज्ञानाद्यथा ।

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने^२ मन्मार्गमव्याहृतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाङ्गीतो महेन्द्रादपि ।
ताक्ष्यैः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति^३ मां रावणं
आ ज्ञातं स जटायुरेव जरसा ह्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥ २४

संस्काराद्यथा ।

स्मर्यते स हि वामोरु यश्च्युतो हृदयाद्बहिः ।
मच्चित्तभित्तौ सततं शालभंजीव राजसे ॥ २५

चिन्ताया यथा ।

निरानन्दः कौन्धे मधुनि विधुरो बालबकुले
रसाले सालम्बो लवमपि लवंगे न रमते^१ ।
प्रियंगौ नासंगं रचयति न चूतेऽपि रमते
सरन्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥ २६

अथ धृतेर्लक्षणमाह ।

संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ।

ज्ञानाद्यथा ।

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
सममपि परितोषे निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ २७

शक्तितो यथा । रत्नावल्यां राजा ।

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृति
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ २८

अथ व्रीडाया लक्षणमाह ।

दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावः समीरितः ।

यथा ।

तीक्ष्णाक्षिप्तशराप्रभिन्नहृदयस्यासृग्भरं मुञ्चतो
निन्दाकर्कशवर्णमुञ्चकरणं श्रुत्वा वचो बालिनः ।
व्रीडानम्रशिरोधरः श्लथभुजो व्यासक्तचापांचलः
सद्यः संकुचिताननोऽवतु सदा रामाभिघ्नः श्रीपतिः ॥ २९

आदिशब्दात्सुरतेरपि ।

पटालग्रे पत्यौ नमयति मुखं जातघिनया
हृडाश्लेषं वाङ्मल्यपहरति गात्राणि च भृशम्^२ ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिभोगे^३ नवबधूः ॥ ३०

अथ चपलताया लक्षणमाह ।

रागमात्सर्वविद्वेषैश्चापलं त्वनवस्थितिः ।

१ P भवती. २ P राजते. ३ P B कुरुते. ४ B गात्राणि विधृता (निभृत्तं ?);
५ B प्रथमपरिहासे.

तत्र रागाद्यथा ।

अन्यासु तावदतिमर्दसहासु भृंग
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥ ३१

मात्सर्याद्यथा ।

विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्राक्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्सममधुनैव किमत्र मन्मुत्तानि ॥ ३२

द्वेषाद्यथा । मालतीमाधवे माधवेन^१ हते अघोरघंटे कपालकुंडला वदति ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजंगशत्रोर्यस्मिन्नमुक्तानुशया भुजंगी ।
जागर्ति वंशाय निशातदंष्ट्राकोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ ३३

अथ हर्षस्य लक्षणमाह ।

प्राशस्त्यमुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदैः ।

प्रियागमनं पुत्रजननोत्सवादिविभावैश्चेतःप्रसादो हर्षः । तत्र च अश्रुस्वेद-
गद्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घयतां
गेहिन्या परितोषबाष्पकलिलामासज्यं दृष्टिं मुखे ।
दस्वा पीलुशमीकरीरकवलान्स्वेनाञ्जलेनादरा-
दुन्मृष्टं^२ करभस्य केत्सरसटाभाराप्रलङ्गं रजः ॥ ३४

अथावेगस्य लक्षणमाह

आवेगः संभ्रमः प्रोक्तो विद्रवादिसमुद्भवः ।

यथा ।

आगच्छागच्छ सज्जं^३ कुरु वरतुरगं संनिघेहि द्रुतं मे
खङ्गः कासौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।
संरभोभिद्रितानां क्षितिभृति गहनोऽन्योन्यमेवं प्रबीच्छन्
वादः^४ स्वमाभिदष्टे^५ त्वयि चकितदशां विद्रिषामाविरासीत् ॥ ३५

अथ जडताया लक्षणमाह ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

तत्रेष्टदर्शनाद्यथा ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रद्वसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्तरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ३६

१ B om from माधवेन up to वदति. २ P °विषाहारगुरु°. ३ B om from प्रियागमन° up to °योऽनुभावाः. ४ B पुरःस्थल°. ५ P B °बाष्पकलितामासाष. ६ P B °दरात्संमृष्टं. ७ P B शलं. ८ P B नादः (?). ९ P B सुपालिदष्टे.

अनिष्टदर्शनाद्यथा । मालतीमाधवे कपालकुंडलया हृतायां मालत्यां मकरन्दः ।

न यत्र प्रत्याशामनुवसति^१ नो वा रहयति
प्रतिक्षुप्तं चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम् ।
अकिञ्चित्कुर्वाणाः पशव इव तस्यां वयमहो
विधातुर्व्यापाराद्विपदि परिवर्तामह इमे ॥ ३७

अथ गर्वस्य लक्षणमाह ।

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः^२ ।

तत्र कुलाद्यथा ।

गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढापुत्री
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं^३ तत्रोत्तमो नः पिता ।
तत्पुत्राश्च महाकुला न विदिताः कस्यात्र तेषामपि
प्रह्लाशीलविवेकधैर्यविनयाचारैरहं चोत्तमः ॥ ३८

लावण्याद्यथा ।

लावण्यनिर्जितसमस्तवधूसमूह-
गर्वावधीरितजगत्रयरूपसृष्टिः ।
सख्यः किल प्रणयलोकटाक्षजालै-
श्चेतोभुवः प्रचुरराज्यं मुरीकरोमि ॥ ३९

बलाद्यथा^४ । उदाराराधवे^५ सीता दीयतामिति मंदोदरीवचनमनुमोदमानं
सारणं मंत्रिणं^६ प्रति रावणः ।

सारण सारण त्वयाप्यहं विस्मृतः ।

विलोलचरणस्खलन्मुखरंशुंखलानूपुराः
कराहतपयोधरोच्छलदसृग्गवमत्कुंकुमाः ।
हठग्रहविलंबिताकुलकुचांतलीलांशुकाः^७
कृताभिनवमंडना^८ न विधृताः^९ सुराणां स्त्रियः ॥ ४०

ऐश्वर्याद्यथा ।

मेरौ सन्ति कियन्ति हेमशकलान्युच्चैः पयोधौ पुन-
र्माणिक्यानि च मौक्तिकानि विपुलाकाराणि रम्याणि च ।
यक्षाणामधिपस्य वेश्मनि सखे द्रव्यं कियद्वर्तते
सर्वं तुच्छतरं भवत्यनुदिनं मन्मंदिंरं पश्यतः ॥ ४१

१ B °मनुपतति. २ P B °भिर्मदः. ३ B नगरं. ४ P प्रकटराज्य°. ५ P om
बलाद्यथा. ६ P reads लावण्याद्यथा उदाराराधवे; P ins the stanza लावण्यनिर्जित° etc
after the stanza विलोलचरण° etc. ७ B om मंत्रिणं. ८ B °चरणोल्लसन्मुखर°
९ P °नीलांशुकाः. १० B धृताभिनव°. ११ P नवधृताः (?).

अथ विषादस्य लक्षणमाह ।

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सच्चसंक्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ ४२

यथा ।

न भिक्षा दुर्भिक्षे पतति दुरवस्थाः कथमृणं

लभन्ते कर्माणि द्विजपरिवृढान्कारयति^१ कः ।

अदत्त्वापि ग्रासं दिनपतिरसावस्तमयते

क यामः किं कुर्मो गृहिणि गहनो^२ जीवनविधिः ॥ ४३

अथौत्सुक्यस्य लक्षणमाह ।

औत्सुक्यं वाञ्छितार्थस्य लामे कालासहिष्णुता ।

यथा रत्नावल्यां सागरिकासमागमोत्सुको^३ राजा ।

तीव्रः स्वरसंतापो न तथादौ बाधते यथा प्राप्ते^४ ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ ४४

अथ निद्राया लक्षणमाह ।

मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यश्रमादिभिः^५ ।

यथा ।

निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराणि

नाप्यर्थं वन्ति^६ न च यानि निरर्थकानि ।

अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्याः^७

तान्यक्षराणि^८ हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥ ४५

अथापस्मारलक्षणमाह ।

आवेशो ग्रहदोषाद्यैरपस्मारो यथाविधि ।

यथा ।

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलङ्कुजाकारबृहत्तरंगं ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाशशंके ॥ ४६

अथ सुप्तस्य लक्षणमाह ।

सुप्तं निद्रोद्भवं तच्च^९ श्वासोच्छ्वासक्रियापरम् ।

यथा ।

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराञ्ची

रुतमथ कृकचाकोस्तारमाकर्ण्य कल्पे ।

कथमपि परिवृत्ता निद्रयांधा किल स्त्री

मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ४७

१ B om from प्रारब्ध° up to °षणादिकृत्. २ P °परिवृढान्का°. ३ B कविनो (!).
४ P °समागमे उत्सुकः. ५ B यथासन्नः. ६ P B °लस्यकमादिभिः. ७ P तात्पर्यवन्ति.
८ B मधुराक्षराणि. ९ B न्यस्ताक्षराणि. १० P तत्र.

अथ विबोधलक्षणमाह ।

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने^१ ।

स्वप्नान्तनिद्राच्छेदाभ्यामाहारपरिणामतः ।

शब्दस्पर्शादिकैश्चान्यैः स्मृतेर्वा जाग्रति स्थितैः ॥ ४८

यथा ।

चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-

मशिथिलभुजचक्राश्लेषमेदं तरुण्यः ॥ ४९

अथामर्षस्य लक्षणमाह ।

अधिक्षेपापमानादेरैमर्षोऽभिनिविष्टता ।

अधिक्षेपाद्यथा^२ ।

अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरैः

परित्यक्तं तावत्प्रियमपि मयात्वं रणमुखे ।

बलानां नाशेऽस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनभये

समुत्पन्ने राजन्प्रियसखबलं वेत्सि समरे ॥ ५०

वेणीसंवरणनाटके^३ कर्णकलहावसरे दुर्योधनं प्रति अश्वत्थामा कथयति अयं पापेति^४ ।

अपमानाद्यथा ।

युष्मच्छासनलंघनांभसि मया मग्नेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणां स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधोल्लासितश्रेणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-

नद्यैकं दिवसं ममापि न गुरुनाहं विधेयस्तव ॥ ५१

अथावहित्याया लक्षणमाह ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्येत्यविक्रिया ।

यथा ।

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वं पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्ष्णी ॥ ५२

यथा वा रत्नावल्यां सागरिका सुसंगतां प्रियसखीं^५ दृष्ट्वाल्लिखितराजरूपं

चित्रफलकमाच्छाद्याकारसंवृतिं कृतवती ॥

१ B तत्र जृम्भाक्षिमर्दनम्. २ B om from स्वप्नान्त° up to स्थितैः. ३ B °क्षेपा-
वमाना°. ४ B om अधिक्षेपाद्. ५ B om from वेणीसंवरण° up to अपमानाद्यथा
and reads only यथा वा. ६ After this P ins पथेन (?). ७ P om प्रियसखीं.
८ P °राजरूपचित्रकमासाद्याका°.

अथोग्रताया लक्षणमाह ।

दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता ।

यथा कृतघनुर्भङ्गं रामं परशुरामो वदति ।

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसंतानरोषा-

दुहामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।

पिश्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधान्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥ ५३

विरुद्धवचनाद्यथा ।

एतैस्त्वं परुषाक्षरैश्च वचनैर्दौर्मुख्यमापादय-

क्षुद्रेगं जनयञ्जनस्य नितरां प्राप्तोऽसि मत्संनिधिम् ।

तीव्राघातचपेटदारितमुखं सम्यङ् महीमण्डले

मूर्च्छाविश्लथकायकांडविकलं त्वां पातयिष्याम्यहम् ॥ ५४

चौर्याद्यथा ।

अरे सीताचोर त्रिदशवनितानामपहृतेः

सगर्वं प्रागल्भ्यं जहिहि खलु सौमित्रिपुरतः ।

यदेतैर्नर्दङ्गिः^१ कवलितदिगन्तैर्मम शरै-

रिदानीं ज्ञातव्यं प्रचुरतरपापस्य^२ च फलम् ॥ ५५

अथ मतेर्लक्षणमाह ।

भ्रान्तिच्छेदोपदेशेन शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किरातार्जुनीये^३ ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ५६

अथ व्याधेर्लक्षणमाह ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ।

यथा ।

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।

अद्य भवः परिनिर्वृतिं व्रजति सा श्वासैः^४ परं खिद्यते

विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तथा ॥ ५७

यथा^५ वा ।

पाण्डुक्षामं वदनं^६ हृदयं सरसं तवालसं^७ च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ५८

१ P स्वर्गर्भे (वै) प्रागल्भ्यं. २ P परिनिर्वृतिः. ३ P प्रचुरकृतपापस्य. ४ P om किरातार्जुनीये. ५ P सोच्छ्वासैः. ६ P अथ. ७ P om वदनं. ८ P तथालसं.

अथोन्मादस्य लक्षणमाह ।

अप्रेक्ष्यकारितोन्मादः^१ सन्निपातग्रहादिभिः ।

यथा विक्रमोर्वेश्यां पुरुरवा मेघं विलोक्य सकोधम् ।

अरे रे रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामादाय गच्छसि । (पुनर्विचार्य आह^२)

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न हतनिशाचरः^३

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो^४ न बाणपरम्परा

कनकनिकपल्लिग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वेशी ॥ ५९

अथ मरणं सुप्रसिद्धमिति लक्षणं नोच्यते उदाहरणमात्रम्^५ । यथा ।

पश्यन्तु भवन्तस्ताटकाम् ।

हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकंकपत्र-

संवेगतलक्षणकृतस्फुटदंगभंगा ।

नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्य-

दुद्बुद्बुद्ध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥ ६०

एतत्तु शृङ्गारे न वक्तव्यम् । यत्र पुनर्जीवनसंभावना^६ तत्र शृंगारेऽपि वक्तव्यम् । यथा कादंबर्यां पुण्डरीकस्य मरणम् । यदि शृंगारेऽपि^७ वक्तव्यं तदा मरणव्यवसायमात्रमभिप्रायं वर्णयेत्^८ । यथा रत्नावल्यां सागरिकाया उद्बन्धनव्यवसाय^९ एव वर्णितः ॥

यथा^{१०} वा ।

संप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणममुं त्वन्मार्गवैतायनं

वारंवारमुपेत्य निःकृतया निःश्वस्य किञ्चिच्चिरम् ।

संप्रत्येव निवेद्य केलिकुररीं^{११} सास्रं सखीभ्यः शिशो-

र्माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥ ६१

अवधिदिवसान्ते समागतस्य^{१२} नायकस्य पुरतो नायिकासखीजनवचनमेतत्^{१३} ॥

अथ त्रासस्य लक्षणमाह ।

त्रासस्तु कथितश्चित्ते क्षोभो घोरस्वनादिभिः ।

१ B अप्रेक्षिकारि°. २ B om आह. ३ B दुष्ट°. ४ B च दुर्धारासारो. ५ B उदाहरणं. T उदाहरणे. ६ T °जीवनसंभावेन. ७ After this P adds यत्र जीवनमस्ति तन्मरणं शृंगारेऽपि वक्तव्यम्. ८ P पुण्डरीकमरणम्. ९ B T यदि वा शृंगारे. १० B वर्जनीयम् (?). T वर्णनीयम् (?). ११ P बुद्धं (?) निधनव्यवसायः १२ P अथ. १३ T तन्मार्ग°. १४ P °कुररीः. १५ B °दिवससमागतस्य. १६ B नायिकावचन°. T नाथपुरतो नायिकासखीवचनं.

यथा कविकंकणस्य ।

आकर्ष्य गर्जितं घोरं जलदानां समागमे^१ ।

बाला विधूतलज्जेव सत्रासं श्लिष्यति प्रियम्^२ ॥ ६२

अथ वितर्कस्य लक्षणमाह ।

तर्को विचारः संदेहाद्^३ श्रूशिरश्चालनादिभिः ।

यथा ।

किं लोभेन विलंघितः स भरतस्तेनैतदेवं कृतं

सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं^४ द्वितयमप्यायौऽनुजोऽसौ गुरुः

माता तातकलत्रमित्यनुचितं शंके विधाना कृतम् ॥ ६३

अथैतेषां सात्त्विकानां च^५ व्यभिचारमाह ।

आलस्यौग्र्यजुगुप्साश्च वर्ज्याः संभोगनामनि^६ ।

शृंगारे विप्रलम्भे च निर्वेदो ग्लानिरेव च ॥ ६४

शंका श्रमस्तथौत्सुक्यं^७ निद्रा स्वप्नस्तथैव^८ च ।

सुप्तं^९ विबोधो व्याधिश्च उन्मादो मरणं तथा ॥ ६५

अपस्मारस्तथा^{१०} जाड्यमसूया व्यभिचारिणः ।

अवहित्थं^{११} तथालस्यं निद्रा स्वप्नं प्रबोधनम् ॥ ६६

असूया च ततस्तन्द्रा हास्ये स्युर्व्यभिचारिणः ।

औत्सुक्यं च तथा ग्लानिर्मोहनिर्वेददीनता^{१२} ।

जडता च विषादश्च श्रमस्तस्माद्भयं परम् ॥ ६७

अपस्मारस्तथोन्मादो व्याध्यालस्ये स्मृतिस्तथा ।

वेपथुः स्तम्भवैवर्ण्ये^{१३} स्वरभेदोऽश्रु तत्परम् ॥ ६८

करुणे^{१४} कथिताः सद्भिः रसे^{१५} तु व्यभिचारिणः ।

उत्साहः^{१६} स्मृतिरावेगः स्वेदामर्षौ च चापलम् ॥ ६९

उग्रत्वं वेपथुश्चैव रोमाञ्चः स्वरभिन्नता ।

रौद्रे रसे तु कथिता^{१७} विद्वद्भिर्व्यभिचारिणः ॥ ७०

१ P जलागमे. २ P धियाम् (?). ३ B संदेहो. ४ T चिन्तकं. ५ P om च. T reads सात्त्विके (for सात्त्विकानां). ६ P^० भोगना. ७ B T श्रममथौत्सुक्यं. ८ B T स्वप्नस्तथैव. ९ P सुप्तिः. १० B अपस्मारमथो. ११ B T om from अवहित्थं up to हास्ये स्युर्व्यभिचारिणः. १२ P मोहो निर्वेददीनता (?). १३ P भ्रमः. T क्लमः. १४ P^० वैवर्ण्यं. १५ B T करुणाः (?). १६ P एते. १७ T om from उत्साहः up to व्यभिचारिणः. १८ P गणिताः.

अथ प्रत्येकस्य लक्षणमाह^१ । उत्तमानाम्^२ ।

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ ४१

उत्फुल्लानननेत्रं तु^३ गंडैर्विकसितैस्तथा ।

किञ्चिल्लक्षितदंतं हि हसितं तद्विधीयते^४ ॥ ४२

अथ मध्यमानाम्^५ ।

आकुञ्चिताक्षिगंडं यत्सुखनं^६ मधुरं तथा^७ ।

कालागतं सास्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ ४३

उत्फुल्लनासिकं यत्तु^८ जिह्वदृष्टिनिरीक्षणम् ।

निकुञ्चितांसकशिरस्तं चोपहसितं भवेत्^९ ॥ ४४

अथाधमानाम् ।

अत्यंतहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।

उत्कंपितशिरश्चैव तच्चापहसितं भवेत् ॥ ४५

संरब्धसाश्रुनेत्रं^{१०} च विकृष्टस्वरमुद्धतम् ।

करावगूढपार्श्वं^{११} च तच्चातिहसितं भवेत् ॥ ४६

तत्र^{१२} आत्मस्थो यथा । सीतापहरणाय^{१३} कृततपस्विवेषो रावणः ।

जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्भूलनं

हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लिष्टा^{१४} जटाः कुन्तलाः ।

रुद्राक्षैर्मणिभूषणानि मृदुलं चित्रांशुकं वल्कलं

सीतालोकनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिना^{१५} ॥ ४७

तत्र^{१६} परस्थो यथा ।

भिक्षो^{१७} कथा श्रुत्वा ते ननु शफरवधे जालमश्रासि मत्स्यां-

स्तेऽमी मद्योपदंशा पिबसि मधु समं वेद्यया यासि वेद्याम् ।

दत्त्वारीणां गल्लेऽग्निं क्व च तव रिपवो भित्तिमेत्तासि येषां

चौरोऽसि द्यूतहेतोस्त्वयि सकलमिदं नास्ति नष्टे विचारः ॥ ४८

[भिक्षो^{१८} मांसनिषेवणं प्रकुरूपे किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं प्रियमहो वेद्याङ्गनाभिः समम् ।

१ P reads इत्थं षड्विधस्य हास्यस्य प्रत्येकं लक्षणमाह. २ B om उत्तमानाम्. ३ T अननेत्रांबु. ४ T सास्यरागं विधीयते. ५ P p om अथ मध्यमानाम्. ६ T °स्वरं. ७ p यथा. ८ B मतम्. ९ P यच्च. १० P निकुञ्चितं सर्वशिरः. ११ P मतम्. १२ B T p संरब्धं साश्रुः. १३ B °रावणाडः. १४ P तथा. १५ B T p om सीतापहरणाय and ins सीताहरणाय after रावणः. १६ B T क्लिष्टा. १७ B T कामिनाम्. १८ P om तत्र. १९ B T p give this stanza. २० P gives this stanza.

वेद्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽस्ति भवतो भ्रष्टस्य कान्या गतिः ॥ ४८]

उत्तमाधममध्यमेषु ये हास्यभेदाः^१ कथिता एवं मुख्यतया षड्भेदाः ।
अन्ये भेदाः स्वयमूहनीयाः ॥

अथ करुणरसस्य लक्षणमाह^२ ।

इष्टनाशादनिष्टस्य प्राप्तेः शोकस्तु^३ यो भवेत् ।

तत्पोषस्तु विनिर्दिष्टो विद्वद्भिः करुणः खलु^४ ॥ ४९

इष्टनाशाद्यथा ।

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

दृष्टो पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस केवलम् ॥ ५०

अनिष्टावाप्तेर्यथा । चंडकौशिके श्मशानवासी हरिश्चन्द्रो ब्राह्मणाय विक्रीतं^५
पुत्रं स्मृत्वा ।

घात्रीजनांकशतदुर्ललितः^६ कथं नु

भूमौ चिरं लुटसि वत्स विरूढनिद्रः ।

त्वामद्य पार्थिवशतैरभिनन्दितान्-

माज्ञापयन्ति बटवः श्रुतिदुर्दुःखाः^७ ॥ ५१

यथा वा । शक्यंके शक्तिभिन्नं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामः ।

गतप्राया रात्रिर्हिभवति गिरौ द्रोणशिखरं

गता वत्सस्यैते^८ गलकनलके किञ्चिदसवः ।

हनूमानप्यार्यः क्षितिनिहितगात्रः किमपरं

विधिर्वामारंभस्तदपि च मनो वाञ्छति सुखम् ॥ ५२

पुनरंजलिं बद्ध्वा रामः ।

मातर्यामिनि संनिधेहि^९ करुणं दीर्घांभवाभ्यर्थये

भ्रातः संतमस स्थिरीभव चिरं ज्योतीषि खे नन्दताम्^{१०} ।

मा यासीददयं^{११} दयां कुरु रवे त्राता त्वमस्मत्कुले

वत्सो जीवतु लक्ष्मणोऽरुण^{१२} मनाङ् मन्दं नय स्यन्दनम् ॥ ५३

अथ रौद्रस्य लक्षणमाह ।

वैरिणो विकृतेश्चैव मात्सर्यादपि जायते ।

यः क्रोधस्तस्य पोषस्तु रसो रौद्र उदाहृतः^{१३} ॥ ५४

१ P हास्यस्य भेदाः. २ B p करुणलक्षण. ३ P शोकश्च. ४ P reads पोषस्तस्य तु विद्वद्भिः करुणः कथ्यते खलु. ५ T ब्राह्मणयज्ञविक्रीतं. ६ P °दुर्ललितं. ७ B श्रुतदुर्विदुःखाः. P श्रुतदुर्विदुःखाः. ८ B om शक्यंके. ९ B °स्यैके. १० T p °विधेहि. ११ P नन्दतः (त). १२ B मा यासीः सदयं. P मायासी हृदयं (?) १३ P लक्ष्मणो गुरु (?) १४ P पोषः स रसो रौद्र उच्यते.

वैरिणो विकृतेर्यथा । वेणीसंवरणे मीमः^१ ।

लाक्षागृहानलविषाणसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु^२ च नः प्रहृत्य ।

आकृष्य पाण्डवधूपरिधानकेशा-

न्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ५५

मात्सर्याद्यथा । प्रबोधचन्द्रोदये क्षपणककृतां स्वधर्मनिन्दामाकर्ण्य क्रुद्धः^३
कापालिकः ।

तन्न मर्षणीयमस्य^४ दौरात्म्यम् । (इति खङ्गमाकृष्य)

एतत्करालकरवालनिकृत्तकण्ठ-

नालोच्छलद्वहलबुद्बुदफेनिलौघैः^५ ।

सार्धं डमडुमरुडांकृतिहृतभूत-

वर्गेण भर्गंगृहिणीं रुधिरैर्धिंनोमि ॥ ५६

अथ वीररसस्य लक्षणमाह ।

उत्साहो यः समुत्पन्नः प्रतापविनयादिभिः ।

तस्य पोषस्तु कथितो रसो^६ वीरो विचक्षणैः ॥ ५७

दयायां समरे चैव तथा दानविधावपि ।

स च त्रिधैव कथितो मुनिभिर्भरतादिभिः ॥ ५८

दयावीरो यथा । कविकंकणस्य ।

अकरोत्तृणमिव जीवं पूर्वं जीमूतचाहनः कृपया ।

तृणमपि जीवं कुरुते लोकः सत्त्वात्परिभ्रष्टः ॥ ५९

युद्धवीरो^७ यथा । हनुमन्नाटके शक्रजिद्रदति^८ ।

क्षुद्राः संत्रासमेनं^९ विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुंभाः

युष्मद्गात्रेषु^{१०} लज्जां दधति^{११} परममी सायका निःपतंतः^{१२} ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रूपां नन्वहं मेघनादः

किंचिद्भ्रूभंगलीलानियमितजलधिं^{१३} राममन्वेषयामि ॥ ६०

दानवीरो यथा ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुंकुमारुणितो हरेः ।

बलिरेव स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः^{१४} करः ॥ ६१

१ P om वेणीसंवरणे मीमः. २ B T p विकृतिभयेषु. ३ P रुद्धः. ४ P मर्षयेऽस्य.
५ P °बहलफेनिलबुद्बुदौघैः. ६ B T p om from रसो up to कथितो. ७ B T p
om युद्धवीरो. ८ After this B T p ins वा. ९ P om हनुमन्नाटके शक्रजिद्रदति.
१० P °मेते. ११ P °देहेषु. १२ B T दधत (?) १३ T p संपतंतः. १४ P किंचित्स्व-
भलीला. १५ P स एव स्याद्भिक्षापात्रे कृतः.

प्रतापविनयादिभिः इत्यादिशब्दात्^१ प्रतापविनयजो यथा ।

अयं कण्ठः कुठारस्ते कुरु राम यथोचितम् ।
गवाग्रजन्मनां तात न शूरा रघुवंशजाः^२ ॥ ६२

अध्यवसायजो यथा ।

पृथिव स्थिरा भव^३ भुजंगम धारयैनां
त्वं कूर्मेराज तदिदं द्वितयं^४ दधीथाः ।
दिक्कुजराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा
रामः करोति हरकामुकमाततज्यम् ॥ ६३

एवमन्यदनुसर्तव्यम्^५ ॥

अथ भयानकस्य लक्षणमाह ।

विकृतस्वनसत्त्वादेर्भयपोपो भयानकः ।
सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैवर्ण्यलक्षणः ॥ ६४

विकृतस्वनाद्यथा । भेरीझांकारस्य ।

कोशान्सौधेषु^६ मुञ्चन्पथि करितुरगान्बान्धवानर्धमार्गं
दुर्गेष्वन्तःपुराणि प्रतिरवचक्रिताः पर्वतेभ्यो निवृत्ताः ।
यस्योद्योगे भ्रमन्तः समसमयसमारंभगंभीरमेरी-
झांकाराकीर्णकर्णज्वरंभरतरलप्रेक्षिताशाः^७ क्षितीशाः ॥ ६५

विकृतसत्त्वाद्यथा । रत्नावल्याम् ।

नष्टं वर्षधरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मंतः कंचुकिकंचुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यताश्रयिभिर्निजेन^८ सदृशं नाम्ना^९ किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणशांकिनः ॥ ६६

यथा वा^{१०} शाकुन्तले ।

श्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पञ्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्वकायम् ।
शष्पैरर्धावलीढैः^{११} भ्रमविद्युत्मुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रदृष्टत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ६७

अथ बीभत्सस्य^{१२} लक्षणमाह ।

पूतिमांसास्थिदुर्गंधजनिता या भवेत्पुनः ।
जुगुप्सा कथितः^{१३} पोषस्तस्या^{१४} बीभत्ससंज्ञकः ॥ ६८

१ P इतिशब्दात्. २ P T p रघवो वयम्. ३ p स्थिरीभव. ४ B द्वितीयं (?)
५ p °मनुसर्तव्यम्. ६ P कोशानंधेषु. T °न्सौधेषुसुंचन् (?) p °न्सौधेष्वसुंचं. ७ P °कार-
कर्णकीर्णज्वर. ८ P °प्रेक्षितास्ते. ९ P °निजस्य. १० P नाम्नः. ११ P च. १२ T p
दभैरर्षा. १३ T p बीभत्सरस्य. १४ T कृत्तिमासा. १५ B T p कथिता (?) १६ P
पोषः स स्याद्.

यथा मालतीमाधवे ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथपृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यसस्फिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा^१ ।
अन्तः^२ पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंका-
दंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि^३ क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ ६९

यथा वा^४ चण्डकौशिके हरिश्चन्द्रेण^५ शववर्णनं कृतम् ।

भिनन्त्यक्षणोर्मुद्रां शिरसि चरणं न्यस्य करटः
शिवा सृक्वोपांते^६ ग्रसति रसनाग्रं विलुलितम्^७ ।
भिनत्ति^८ श्वा मेढूं प्रथयति च गृध्रोऽत्र विवरं
यथेष्टव्यापारस्त्वयि^९ कुणपक श्वापद्गणः^{१०} ॥ ७०

एवमुद्वेगदायि अतिशयनिन्द्यं च यत्सर्वं तत्स्वयमुत्प्रेक्षणीयम्^{११} ॥

अथाद्भुतस्य^{१२} लक्षणमाह ।

लोकोत्तरैश्च चरितैर्विसमयो^{१३} योऽभिजायते^{१४} ।

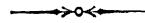
तस्य पोषस्तु कथितो रसो ह्यद्भुतसंज्ञकः^{१५} ॥ ७१

यथा ।

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पर्याप्तकपालसंपुटमितल्लङ्घांडर्भांडोदर-
आम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ ७२

इत्यद्भुतस्य^{१६} लक्षणम् । इत्येतानि सर्वेषां रसानां लक्षणानि ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहम्मीरराजात्मजश्रीमदल्लराजविरचितायां रसरत्न-
प्रदीपिकायां रसलक्षणं नाम पंचमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

अथ हावस्य लक्षणमाह ।

शृंगारभावजा चेष्टा हावस्तु कथितो बुधैः ।

तत्र स्त्रीणाम् ।

लीला विलासो विच्छित्तिः विभ्रमः किलकिञ्चित् ॥ १

१ B T °सुलभान्यति जग्ध्वाथ तानि. २ P आर्तः. ३ T B स्वतनुगतमपि. ४ P om वा. ५ P om from हरिश्चन्द्रेण up to कृतम्. ६ P शुक्वोपांते (?) B T p चेषोपांते. ७ P विच्छित्तितम्. ८ P छिनत्ति. ९ P °व्यापारास्त्वयि. १० P कुणप यच्छ्वापद्गणाः. ११ P reads एवमुद्वेगदायी अतिशयनिन्द्यः स्वयमुत्प्रेक्ष्यः. १२ T p °द्भुतरसस्य. १३ P लोकोत्तरैस्त्वरचितै° (?) १४ P यो विजायते (?) १५ P रसस्त्वद्भुत°. B रस अद्भुत° (?) १६ P द्राक्पर्याप्तकपालसंपुटमितल्लङ्घांड°. १७ P om from इत्यद्भुतस्य up to लक्षणानि.

मोद्वायितं कुट्टमितं विन्बोको' ललितं तथा ।
विहृतं चेति विज्ञेया दश हावास्तु योषिताम् ॥ २

तत्र' लीलालक्षणमाह ।

वाग्विभूषणचेष्टाभिः प्रियस्थानुकृतिस्तु या ।
सा लीलेति' परिज्ञेया स्त्रीणां भावविचक्षणैः ॥ ३

यथा कविकंकणस्य ।

लीलापङ्कजमादधाति रुचिरे गम्भीरनाभ्यन्तरे
कस्तूरिद्रवचर्चितं वपुरपि श्यामीकरोत्यादरात् ।
ताटकं च करे करोति कुतुकाञ्चक्रानुकारं तथा
लक्ष्मीः श्रीडति पीतवस्त्रकलिता स्मिन्त्वा सखीनां पुरः ॥ ४

अथ विलासस्य लक्षणमाह ।

यानस्थानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणाम् ।
उत्पद्यते विशेषो यः स विलासः प्रियान्तिके ॥ ५

यथा' ।

यद्यपि गुरुजनपुरतः सततं विनिवार्यते ह्रिया' चक्षुः ।
प्रियमुखदर्शनलुब्धं तदपि सलीलं बलाद्बलति ॥ ६

यथा वा कविकंकणस्य ।

हित्वा नर्मकथां सखीविरचितां क्षित्त्वा दृशं व्यायता-
मेणाक्षया सहसा' विलुंठनपदं' किञ्चित्पुरः सारितम्' ।
उत्थायेक्षणपल्लवेन शनकैर्मा च स्पृशत्या तथा
किञ्चिद्वक्रितदेहभंगसुभगं तन्व्या ममाग्रे स्थितम् ॥ ७

अथ विच्छित्तेर्लक्षणमाह ।

अनादरेण' विन्यासो मंडनाभरणस्रजाम् ।
कृतः' करोति सौभाग्यं सा विच्छित्तिरुदाहृता ॥ ८

यथा कविकंकणस्य ।

माख्यं स्कन्धविलम्बितं च निहितं केशे दृशोरंजनं
स्थूलप्रांतविनिर्मितं' च हृदये हारस्तु तिर्यग्भ्रूतः ।
कूर्पासस्य च बीटिकांगुलिमुखैर्नायोजिता'^{११} यद्यपि
प्रायोऽस्यास्तदपि स्फुरत्यभिनवा शोभैव लोकोत्तरा ॥ ९

१ B विन्बोकं. p विलोकं. २ After this P ins स्त्रीणां. B reads only
तत्र लीला. ३ P लीला सेति. ४ P om यथा. ५ P गिरा. p भिया. T om ह्रिया.
६ B हसता. ७ B T p विलुंठनपरं. ८ p °पुरः सारितम्. ९ B अत्यादरेण.
१० P क्षतः (?) ११ P स्थूलं प्रीतविनि°. १२ P T p °खैर्ना योजिता.

अथ विभ्रमस्य लक्षणमाह ।

वागंगभूषणानां यः काले स्थानविपर्ययः^१ ।

प्रमदामदरागोत्थः^२ स सतां विभ्रमो मतः ॥ १०

यथा^३ ।

श्रुत्वाऽऽयातं^४ बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लोक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥ ११

अथ किलकिञ्चित्स्य लक्षणमाह ।

श्रमाभिलाषगर्वाणां^५ स्मितहर्षभयक्रुधाम् ।

असकृत्संकरः प्राज्ञैर्विज्ञेयं किलकिञ्चितम् ॥ १२

यथा ।

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि नयनार्धनिमेषाः ।

योषितां रहसि गद्गदवाचामल्लतामुपययुर्मदनस्य ॥ १३

अथ मोट्टायितस्य लक्षणमाह ।

प्रियानुरागवार्तायां हेलालीलानिदर्शने ।

तद्भावभावनोद्भूतं स्मृतं मोट्टायितं बुधैः ॥ १४

यथा ।

तव सा कथासु परिघट्टयति^६ श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।

घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतस्तया ॥ १५

अथ कुट्टमितस्य लक्षणमाह ।

सानंदा तु मृषा कुप्येत्कुचकेशाधरग्रहैः ।

दुःखेऽपि सुखदा चेष्टा ज्ञेयं कुट्टमितं हि तत् ॥ १६

यथा कविकंकणस्य ।

आकुञ्चयाग्रं नखविलिखने पश्यति भ्रूविभङ्गा

गाढाश्लेषे वदति च^७ ह हा मुञ्च मुञ्चेति वाचम् ।

केशाकृष्टावरुणनयना ताडने साश्रुनेत्रा

नानाभावं श्रयति तरुणी नाटकै मन्मथस्य ॥ १७

अथ विब्वोकस्य लक्षणमाह ।

गर्वाभिमानसंभूतो^८ विकारोऽनादरात्मकः ।

यः स्यात्प्राणाधिनाथेऽपि^९ स विब्वोक इति स्मृतः ॥ १८

१ B T p कालस्थान°. २ P प्रमदामंदरागोत्थः. ३ P om यथा. ४ B T p दृष्टयांतं. ५ P °लाषवर्गणां. ६ P °वर्तयति. ७ P ह. ८ P °संतापो. ९ B T p यस्मात्प्राणा°.

यथा ।

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ १९

अथ ललितस्य लक्षणमाह ।

करांगचरणन्यासः सुकुमारतया कृतः ।
भ्रूनेत्राधरसंचारमसृणो ललितं स्मृतम् ॥ २०

यथा ।

गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।
इतरदनतिलोलमादधानां पदमथ मन्मथमंथरं जगाम ॥ २१

अथ विहृतस्य लक्षणमाह ।

व्याजस्वभावलज्जाभ्यो भाषणावमरेऽपि यत् ।
स्त्रीणामभाषणं प्राज्ञैर्विहृतं तदुदाहृतम् ॥ २२

व्याजाद्यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः^१ परिहृता प्रत्यद्गमाद्वरत-^२
स्तांबूलानयनच्छलेन^३ रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयंत्या तथा^४
धूर्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ २३

लज्जया यथा ।

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रंजयित्वा चरणो कृताशीर्माल्येन तां निर्वेचनं जघान ॥ २४

अथ रसविवेकः क्रियते ।

प्राचीनवासनायुक्ताप्यंगविद्याभिराश्रिता ।
बुद्धिर्या हृदयं तां च कथयन्ति^१ विचक्षणाः ॥ २५
एवं सहृदयानां च सुखीनां स्थिरचेतसां ।
नियतं वासनारूपो रसस्तिष्ठति मानसे ॥ २६
तद्वीजबोधकान्भावानधिगम्य जनैः कृतान् ।
आस्वाद्यमानो मधुरो रसो व्यक्तः प्रजायते ॥ २७

अथ रसानां वर्णनाह ।

शृंगारः श्यामवर्णः स्यात्सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
कपोतवर्णः करुणो रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ २८

१ P सुललितं. २ P °दनतिलोकः. ३ B T p तज्ज्ञैर्विहृतं समुदाहृतम्. ४ T p °सनसंगतिः. ५ p पत्युद्गमे दूरत°. ६ P °हरणच्छलेन. ७ P °रयंत्यान्तिके. ८ B अथ विवेकः क्रियते. P रसविवेकक्रिया. ९ B T p नाम तद्वदन्ति.

गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चैव भयानकः ।

नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥ २९

अथ रसानां रससंज्ञा कथमित्याह ।

यथा च द्रव्यसंयुक्तैर्व्यजनैर्बहुभिर्युतम् ।

आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः^१ ॥ ३०

भावाभिनयसंबद्धान् स्थायिभावांस्तथा नराः ।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ३१

एतेषु^२ रसेषु चत्वारः कारणरूपाश्चत्वारः कार्यरूपा भवन्ति । तथाह^३ ।

शृंगारात्तु^४ भवेद्भास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।

वीराच्चैवाद्भुतोत्पर्त्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥ ३२

एवं सत्यपि^५ एतेषां जन्यजनकत्वव्यभिचारो दृश्यते । तथाह^६ ।

कथानुग्रहयोगाच्च^७ विवक्षावशतः कवेः ।

अन्योन्यजन्यजनका^८ रसा भावा भवन्त्यमी ॥ ३३

अस्यायमर्थः^९ । कुत्रचित्प्रबंधारूढकथाप्रसंगात्^{१०} कवेर्विवक्षावशतश्च व्यभिचारिषु व्यभिचार्यतरं दृश्यते । रत्यादिषु भावेषु भावांतरं रसेषु रसांतरं च ।

प्रबंधारूढकथाप्रसंगाद्यथा । कादंबर्या महाश्वेतापुंडरीकयोः^{११} अन्योन्यदर्शन-विप्रलंभशृंगारैकरसे^{१२} पुंडरीकमरणान्मित्रस्य करुणः^{१३} ।

कवेर्विवक्षावशतो यथा ।

शृंगारः कलकूजितेषु करुणो दैन्ये द्रवे विस्सयो

रौद्रो हुंकरणे स्मितं पतिमुखे निश्चेष्टतायां भयम् ।

वीरस्तीक्ष्णनखार्पणे श्लथजवे कुत्सा प्रशान्तः सुखे

तन्वंग्याः सुरतोत्सवे नव रसाः साध्निध्यमातन्वते ॥ ३४

इत्यादौ शृंगाररसे रसांतराविर्भावः । एवं भावेषु भावान्तरं स्वयमूहनीयम् ॥

अथैतेषां^{१४} विरोधानाह^{१५} ।

शृङ्गारबीभत्सरसौ तथा^{१६} वीरभयानकौ ।

रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥ ३५

१ T p यथावद्द्रव्यसंयुक्तैः. २ P विदुः (?) ३ After this P ins च. ४ B T p वृथा हि. ५ B T p शृंगाराच्च. ६ P वीरात्स्यादद्भुतोः. ७ B p सति. ८ B तथा. ९ B T p कथानुयोगाच्च. १० B °जनकरसा. ११ B T p अस्वार्थः. १२ B T p °प्रसंगेन. १३ B महासेनपुंडः. १४ P °दर्शनाधिगतविप्रलंभशृंगार. १५ P °मरणान्मित्र-क्षापत् कपिञ्जलय कर्षणा. १६ P om अथ. B T p एषां (for एतेषां). १७ P विरोधमाह. १८ P om तथा.

एकत्र वैरिणौ सम्यग्रसहानेश्च^१ कारणम् ।
 प्रतिपाद्यो यस्तु रसस्तमेव परिपोषयेत् ॥ ३६
 न तु वैरिरसं ब्रूयाद्वैरिणां नानुभावकम्^२ ।
 न विभावं च संचारिभावं^३ नैव कदाचन ॥ ३७

यथा ।

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ ३८

अत्र शृङ्गारबीभत्सरसौ^४ 'मिथो' वैरिणौ एकत्र प्रतिपादितौ रसहानिमेव^५
 कुरुतः ।

अन्यच्च रसवैरस्योत्पादकं^६ वचनं तु यत् ।
 न वाच्यं रसभावज्ञैर्नाट्यशास्त्रविशारदैः^७ ॥ ३९

यथा^८ ।

विमुंचामुं मानं सफल्य वचः साधु सुहृदां
 मुधा संतापेन ग्लपयसि किमंगं स्मरभुवा ।
 प्रियं पादप्रांतप्रणतमधुना^९ मानय भृशं
 न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ ४०

अत्र गता दिवसाः पुनरपि नायास्यन्ति इति निर्वेदं व्यक्तीकुर्वद्वचनं^{१०} वैरस्य-
 मापादयति इति । एवंप्रायं शृङ्गारवैरस्यवचनं^{११} रसहानिकारणं न वाच्यम् ।
 एवं सर्वेषु भावेषूहनीयम्^{१२} ॥

वैरिणौ चांगरूपेण^{१३} तिष्ठतोऽन्यस्य कस्यचित् ।
 रसस्य तत्र नो हानिर्ज्ञातव्या सुविचक्षणैः ॥ ४१

यथा राजसमीपे तिष्ठतोर्द्वयोर्वैरिणोर्विरोधो न प्रवर्तते^{१४} तथान्यस्यांगभूतयो
 रसयोः । यथा ।

शृंगारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
 बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुंगया ।
 रौद्रो दक्षविमर्दने च^{१५} हसकृन्नम्रः प्रशांतः शमा-^{१६}
 दित्यं सर्वरसात्मकः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥ ४२

१ P °हानेस्तु. २ P नाम भावकं. ३ P °भावे (?) ४ P °बीभत्सो. ५ P om
 मिथो. B T p read मिथो वैरिणौ after एकत्र. ६ P °हानि. ७ B °चापि स वैरस्यो°
 ८ P तथा. p यथा. ९ P °विचक्षणैः. १० B T p यथा वा. ११ P °प्रांते प्रणत°.
 १२ Mss °कुर्वन्वचनं. १३ P om शृंगारवैरस्य°. १४ P रसेषु°. १५ P वैरिणोरंग°.
 १६ P प्रभवति. १७ B p दक्षविमर्दनेन. १८ P °शांतश्चिरा°.

अत्र सज्जनानः रतेरंगतया विहिता ईश्वररतिः^१ । तस्या अंगतया रसाः ।
इत्थं स्वयमूहनीयाः ॥

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु^२ रसस्योपनिपत्पुरा^३ ॥ ४३

इति पुराणाचार्याः पठन्ति^४ । अस्यायमर्थः^५ । यत्रौचित्यं वर्तते कविसमय-
स्वीकृतं तदेव रसपोषं कुरुते । अन्यथा रसवैरस्यमेव^६ । एतेन द्वयोर्यूनोर्यत्र^७
रतिस्तत्रैव रसः । अन्यथा रसाभास^८ एव । यथा सीतायां रावणस्यानुरागवर्णनं
रसाभास एव भवति^९ । यथा^{१०} ।

ब्रह्मन्मध्ययनस्य नैष समयस्तूर्णो वहिः स्त्रीयतां

स्वरूपं जल्प बृहस्पते जडमते नैपा सभा वज्रिणः ।

वीणां संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुम्बरो

सीतारल्लुक्कभल्लुभग्नहृदयः^{११} स्वस्थो न लंकेऽध्वरः ॥ ४४

केवलं योषिदनुरागाद्यथा^{१२} ।

गते प्रेमाबन्धे प्रणयवहुमाने विगलिते

निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।

तदुत्प्रेक्षयोत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतांस्तांश्च दिवसा-

न्न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ४५

एवं एकस्याः कामिन्या अनेककामुकविपया रतिः रसाभास एव । यथा ।

स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मुगयसे^{१३} ।

सुलझे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्

तपःश्रीः कस्येषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥ ४६

एवं एकस्य पुरुषस्य अनेकासु कामिनीषु अनुरागः रसाभास एव । यथा ।

श्लिष्यति कामपि चुंबति कामपि कामपि रमयति रामां ।

पश्यति सस्मितचारु परार्मपरामनुगच्छति वामाम् ॥ ४७

यदि पुनर्बहुषु कामिनीषु एकस्य पुरुषस्योपभोगे^{१४} प्रतिपाद्यमाने एकस्यामनु-
रागो ध्वन्यते तदा रस एव^{१५} स्यात् । यथा । अद्य राज्ञा का उपभोक्तव्या इति
केनापि पृष्टः कञ्चुकी तमाह ।

१ B T p read ईश्वरचित्सांगतया. २ P om इत्थं. ३ P लक्षणं. ४ B P
चित्यवद्रस्तु. ५ P रसहर्षो हि जायते(?) ६ P पुराचार्या वदन्ति. ७ B T p अस्यार्थः.
८ P अत्रौ. ९ B p समये स्वीकृतं. १० P वैरस्यमेव. ११ P द्वयोरेव यूने.
१२ P रसाभाव. १३ B T p om भवति. १४ After this p repeats the
sentence सीतायां रावणस्य etc. १५ P सीतामन्मथबाणभिन्नं. १६ P केवलयोषिदनुरागे.
१७ B यं न रमसे. p येन रमसे. १८ P p T सस्मितचारुतरामं. १९ B om पुरुषस्य.
२० B एवैकः.

ज्ञाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
 द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
 इत्यंतःपुरसुन्दरीः प्रति मया विश्वाय विश्वापितेः
 देवेनाप्रतिपत्तिशून्यमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥ ४८

अत्रान्यासु व्यवहारमात्रप्रतीतेः^१ द्यूतविजितरात्रौ^२ कमलायामनुरागो^३
 व्यज्यते^४ इति रसः ॥

अधुना रसभावालंकाराणां मुख्यताभिव्यक्तिः क्रियते^५ ।

मुख्यो रसस्तु सर्वत्र तत्र भावस्य मुख्यता^६ ।

रसो यत्र तदंगं स्याद्विवक्षावशतः खलु ॥ ४९

अलंकारे सुरुचिरे चित्तनिर्घृतिकारिणि^७ ।

अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणयो रसभावयोः ॥ ५०

रसप्रकरणे यान्युदाहरणानि दर्शितानि तेषु सर्वेषु सत्यपि भावालंकारे रसो
 मुख्यः । सति रसे भावस्य मुख्यता । यथा ।

मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः शिशुरितरजनैः पुष्पचापोऽङ्गनाभिः
 गोपालैः^८ प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वरूपोऽप्रमेयः^९ ।
 क्रुद्धः कंसेन कालो भयचकितदृशा योगिभिर्ध्वेयमूर्ति-
 र्दृष्टो रंगावतारे मुररिपुरमरानन्दनः^{१०} पातु युष्मान् ॥ ५१

अत्र रसाः कविगतरतिभावस्यांगतया^{११} स्थिताः । मल्लैः^{१२} पर्वततुल्यो दृष्टः
 इत्यत्र वीरो रसः । योगिभिरित्यत्र शान्तो रसः ॥

सत्यपि रसभावेऽलंकारस्य^{१३} मुख्यता । यथा ।

अवाप्तः प्रागल्भ्यं^{१४} परिणतरुचः शैलतनये
 कलंको नैवायं विलसति शशांकस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यंदशिशिरे^{१५}
 रतश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ५२

अत्र स्थितेऽपि शृंगाररसे अपहृतेरलंकारस्य चित्तविश्रांतिहेतुत्वान्मुख्यता ॥

यथा वा । रसापेक्षया अलंकारस्य मुख्यत्वे तदलंकारापेक्षया भावस्य मुख्य-
 त्वोदाहरणम्^{१६} ।

१ B विश्वापितं कैतवात्. २ P प्रतिपत्तेः. ३ P द्यूतजितायां रात्रौ. ४ P कमलाया-
 मेवानु. ५ P विद्यते. ६ B om from अधुना up to क्रियते. ७ B मुख्यत्वम्.
 ८ B विश्रान्तकारिणि. ९ P गोपेश्व. १० P विश्वकायो. ११ P हरिरमरजनानन्दनः.
 १२ B कवेराजगतिरति. १३ B om from मल्लैः up to शान्तो रसः. १४ B भावेऽ-
 लंकारस्य. १५ B अवाप्तप्रागल्भ्या. १६ B संदि. १७ B ले उदाह.

आलानं जयकुंजरस्य विदुषां सेतुर्विपद्धारिधेः

पूर्वाद्भिः करवालचंडमहसो लीलोपधानं^१ श्रियः ।

संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मंदरो

राजन् राजति वैरिवीरवनितावैधव्यदस्ते^२ भुजः ॥ ५३

अत्र रतिभावस्यांगतया रूपकालंकारः तदंगतया^३ वीरो रसः ॥

शान्तं^४ रसं च नवमं केचिदिच्छन्ति साधवः ।

न तं च केचिदिच्छन्ति शून्यत्वात्तस्य सर्वथा ॥ ५४

नीरसा ये जना लोके ते च शान्ता इति स्मृताः ।

रसत्वं नास्ति शान्तस्य तस्मादेवं मुनेर्मतम् ॥ ५५

मुनिना भरतेन अष्टावेव^५ रसा गणिताः ।

केचिदेनं हि निर्वेदं वदन्ति व्यभिचारिणं ।

वैराग्यादेव निष्पत्तिः रसप्रायो^६ भवेद्यतः ॥ ५६

तथा हि । नानाविषयदोषदर्शनेनानेकधासमुद्भिर्ग्रहुःखितचित्तनिर्वापकशम-
परिपोषरूपः शान्तो रसः । यत्रानन्दश्रुतिद्वयो भवन्ति । पुलकपटलांकितारोपं
शरीरं कदंबमुकुलमनुकुरुते । हर्षगद्गदवचनं प्रतिक्षणमभिजायते^७ । पुण्यस्थाना-
वलोकनैर्नेत्रोत्सवः कमप्यानन्दान्तरमापादयति^८ । एवंविधैरशेषैः कर्मभिरा-
नंदातिशयो जायते । अतः सर्वसंसारदुःखनिवृत्तिरूपः शान्ताभिधेयोऽस्ति^९
नवमो रसः । यथा ।

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृशदि वा

मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वास्तीर्णे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः

कचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ५७

एवं क्लेशप्रशान्तिरूप एव कारागृहविमुक्तजनसुखवत् शान्तो रसः ॥

वत्सलं तु रसं प्राहुरन्ये^{१०} सा रतिरेव हि ।

यथा ।

अपत्यालिंगने भावो यः पित्रोरुपजायते ।

सा रतिः कथिता तज्ज्ञैर्घातसह्यं तच्च कीर्तितम्^{११} ॥ ५८

रसत्वं करुणस्येव कथं वा जायते ध्रुवं^{१२} ।

बीभत्सो दुःखरूपो हि रसत्वं कथमश्नुते ॥ ५९

१ B नीलो°. २ B राज विचारवैरिवनिता°. ३ B om रूपकालंकारः तदंगतया. ४ B om from शान्तं up to ते च (in st. 55). ५ P reads अष्टावरे (for अष्टावेव रसाः). ६ B निर्वेदस्तस्मात्प्रायो. ७ P °विषयसमुत्थदोष°. ८ P प्रतिलक्षण°. ९ B कमप्युत्सवांतर°. १० P शान्तोऽस्ति. ११ B वत्सलेन तु संग्राह°. १२ B तत्प्रकी°. १३ B धृतम्.

तत्राह' ।

सुखं हि सुखसामग्र्याज्जायते सत्यमेव हि ।
 कुत्रचिद्दुःखसामग्र्यात्सुखमुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ ६०
 प्रहारो दुःखमूलं हि क्रीडासमयकल्पितः ।
 जायते च सुखायैव तद्वत् चरणकुट्टनम्^३ ॥ ६१
 खंडनं वाधरस्यैव नखांकानि कुचस्थले ।
 इत्थं यत्सुखरूपेण नरो गृह्णाति चेतसा ॥ ६२
 जायते^४ च सुखायैव तद्दुःखं तद्वदेव हि ।
 सुखं तदेव हि^५ सुखं जायते सुनिरन्तरम्^६ ॥ ६३
 सुखं तदेव कथितं नरो यत्र प्रवर्तते ।
 दुःखं^७ तदेव कथितं नरो यस्मान्निवर्तते ॥ ६४
 अतस्तु लौकिकं यत्तु तदेव दुःखवर्धनं^८ ।
 रसरूपं यदेतच्च सर्वं हि सुखसुन्दरम् ।
 बीभत्सेऽपि रसे^९ तज्जैरेवं ज्ञेयं न चान्यथा ॥ ६५
 रसनीयं च यद्वस्तु सर्वं तत्सुखमेव च^{१०} ।
 लौकिकं विषयोत्थं हि दुःखेनैव^{११} विमिश्रितम् ॥ ६६
 तस्मादनंतसुखदं पुण्यकीर्तिप्रवर्धनं^{१२} ।
 भजन्तु सरसा लोका रसं संसारसौख्यदम् ॥ ६७

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीहम्मीरराजात्मजश्रीमदह्लराजविरचितायां

रसरत्नप्रदीपिकायां रसविशेषो नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥ ६ ॥

॥ समाप्ता^{१३} चैवं रसरत्नप्रदीपिका^{१४} ॥

—००७००—

१ B तथा हि. २ B दुःखं. ३ P चरणकुट्टने. ४ P om from जायते up to तद्वदेव हि. ५ B om सुखं तदेव हि. ६ P हि निरन्तरम्. ७ B om from दुःखं up to निवर्तते. ८ B वदेत्तद्दुःखं. ९ B बीभत्सोऽपि रसः. १० B तद्दुःखमेव हि. ११ B सुखेनैव. १२ B 'विवर्धनं. १३ P om समाप्ता etc. १४ At the end P adds: वत्सरे बहुधान्याख्ये नारायणसुधीरिमां । लिखेत्वाधिनपछां हि रसरत्नप्रदीपिकाम् ॥ १ ॥ छ ॥

On the last page P reads the following: रसरत्नप्रदीपिकापत्रः

यस्मादत्र निमग्नबाहुज...प्रारब्धरंभोर्वशी-

रंभाहादनिवांतनंदनवनकीडादराडंबरे ।

द्वैप्ये रिविधातजाघतटिनीपूरेण(?)संपूरिते

श्रीमत्कृष्णकटारिकाजलनिधौ मज्जति सर्वे द्विषः ॥

यदुकुलतिलका...वंशकेतुं । गुणगणभूषणभूषितं नितान्तं ॥

विबुधजन...मनोहरं त्वां । पुरुषवरं प्रणतोऽस्मि सुन्दरोऽहम् ॥

NOTES

[*Nāṭyaśāstra* of Bharata (Nirnayasagar Press, Bombay 1894) = *NS*; *Daśarūpaka* of Dhanamjaya (Gujarati Printing Press, Bombay 1927) = *DR*; *Avaloka* on *DR* by Dhanika (Gujarati Printing Press, Bombay 1929) = *DRA*; *Kāvya prakāśa* of Mammata (BORI, Poona 1933) = *KP*; *Sāhityadarpaṇa* of Viśvanātha (Nirnayasagar Press, Bombay 1931) = *SD*.]

प्रथमः परिच्छेदः

St. 5-7—For information about the writers and works mentioned in these stanzas, see Appendix I; also for other works & writers cited in *RRP*.

St. 20-21 = *NS* VI. 44-45; *NS* reads *bibhatsasāca* where MSS. give *bibhatsasya*; *NS* reads *Kāmadevo bhayānakah* while the MSS. give *Kāladevo bhayānakah*.

St. 25 = *NS*.

द्वितीयः परिच्छेदः

St. 1—cf. *NS* VII. 1. विभावेनोद्धृतो योऽर्थस्त्वनुभावेऽथ गम्यते ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः ॥
DR IV. 4. सुखदुःखादिकैर्भावेर्भावस्तद्भावभावनम् ।
SD III. 93. निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।
also *KP* IV. 36.

St. 2 = *NS* VII. 2.

St. 3—cf. *DR* IV. 43.

St. 4 = *DR* IV. 34; cf. *NS* VII. 8; *SD* III. 174.

St. 5 = *NS* VI. 17; *KP* IV. 30; cf. *DR* IV. 35; *SD* III. 175.

St. 8—The author of the *RRP* considers the problem of *Sānta rasa* later in ch. VI. 54 ff. He accepts that *rasa*.

St. 9—The *Dhvanyāloka* (pp. 79-80) and Abhinava Gupta in *Locanā* (p. 80) mention *vikāsa*, *dīpti* and *druti* as the three forms of mutation, and connect them with the *rasas* and *bhāvas*.

St. 10-24—*NS* deals with the eight *sthāyībhāvas* in VII. 7 ff.

St. 10—cf. *SD* III. 176^{ab}.

St. 12—cf. *SD* III. 176^{ca}.

St. 14—cf. *SD* III. 177^{ab}.

St. 16—cf. *SD* III. 177^{cd}.

St. 18—cf. *SD* III. 178^{ab}.

St. 20—cf. *SD* III. 178^{cd}.

St. 22—cf. *SD* III. 179.

St. 23—One wonders whether the moral of this stanza can be at all favourable to Allarāja, the author of the *RRP*, who has borrowed so much from *DR* without acknowledgement.

St. 24—cf. *SD* III. 180.

दृतीयः परिच्छेदः

St. 1—cf. *DR* IV. 2; *SD* III. 29.

St. 2 = *NS* VI. 47.

St. 3 = *NS* VI. 49; *NS* reads विकृतेरङ्गविकारैः (for °रथविशेषैः).

St. 4 = *NS* VI. 62; *NS* reads संभ्रवाद्वापि (for संभ्रवा°).

St. 5 = *NS* VI. 64.

St. 6 = *NS* VI. 67.

St. 7 = *NS* VI. 69.

St. 8 = *NS* VI. 73.

St. 9^{ab} = *NS* VI. 75^{ab}.

St. 10—cf. *DR* IV. 3; *SD* III. 132^{cd}-133^{ab}.

St. 11 = *NS* VI. 48.

St. 12 = *NS* VI. 50.

St. 13 = *NS* VI. 63.

St. 14—cf. *NS* VI. 65.

St. 15 = *NS* VI. 67.

St. 16—cf. *NS* VI. 72.

St. 17 = *NS* VI. 74.

St. 18 = *NS* VI. 76.

St. 19 = *NS* VI. 22; *SD* III. 135^{cd}-136^{ab}. cf. *DR* IV. 5-6.

St. 20-21—cf. *SD* III. 136-140.

St. 25—*KP* quotes this stanza to illustrate अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् (I. 5).

चतुर्थः परिच्छेदः

St. 1—cf. *DR* IV. 7; *SD* III. 140.

St. 2-4 = *NS* VI. 18-21; cf. *DR* IV. 8; *SD* III. 141. *NS* deals with the 33 *vyabhicāribhāvas* in ch. VII. 23-84.

निर्वेदलक्षणम् = *DR* IV. 9^{ab}; *SD* III. 142^{ab}.

St. 5-7—*DRA* gives these illustrations.

ग्लानिलक्षणम् = *DR* IV. 10^{ab}; cf. *SD* III. 170.

St. 8—*DRA* gives this illustration.

- शंकालक्षणम् = *DR* IV. 11^{ab}; cf. *SD* III. 161.
 St. 9-10—*DRA* gives these illustrations.
 भस्मालक्षणम् = *DR* IV. 17^{ab}; cf. *SD* III. 166.
 St. 11-12—*DRA* gives these illustrations.
 मदलक्षणम् = *DR* IV. 21^{cd}; cf. *SD* III. 146-47.
 St. 14—*DRA* gives this illustration.
 श्रमलक्षणम्—cf. *DR* IV. 12^{ab}; *SD* III. 146.
 St. 15—*DRA* gives this illustration.
 आलस्यलक्षणम्—cf. *DR* IV. 27^{cd}, *SD* III. 155^{cd}.
 St. 16—*DRA* gives this illustration.
 दैन्यलक्षणम् = *DR* IV. 14^{cd}; cf. *SD* III. 145^{cd}.
 St. 17—*DRA* and *SD* gives this illustration.
 चिन्तालक्षणम् = *DR* IV. 16^{ab}; cf. *SD* III. 171^{ab}.
 St. 18—*DRA* gives this illustration.
 मोहलक्षणम् = *DR* IV. 26^{ab}; *SD* III. 150^{ab}.
 St. 20—*DRA* and *SD* give this illustration.
 St. 21—*DRA* gives this illustration.
 स्मृतिलक्षणम् = *DR* IV. 20^{ab}; cf. *SD* III. 162.
 St. 24—*DRA* gives this illustration.
 धृतिलक्षणम् = *DR* IV. 12^{cd}; cf. *SD* III. 168.
 St. 27-28—*DRA* gives these illustrations.
 व्रीडालक्षणम् = *DR* IV. 24^{ab}; cf. *SD* III. 165^{ab}.
 St. 30—*DRA* gives this illustration.
 चपलतालक्षणम्—cf. *DR* IV. 33; *SD* III. 169.
 St. 31—*DRA* and *SD* give this illustration.
 St. 32—*DRA* gives this illustration.
 हर्षलक्षणम्—cf. *DR* IV. 14^{ab}; *SD* III. 165^{cd}.
 St. 34—*DRA* gives this illustration.
 जडतालक्षणम् = *DR* IV. 13^{ab}; *SD* III. 148^{ab}.
 St. 36—*DRA* gives this illustration.
 गर्वलक्षणम् = *DR* IV. 19^{ab}; cf. *SD* III. 154.
 विषादलक्षणम् = *DR* IV. 31; cf. *SD* III. 167.
 औत्सुक्यलक्षणम्—cf. *DR* IV. 32; *SD* III. 159.
 निद्रालक्षणम् = *DR* IV. 23^{ab}; cf. *SD* III. 157.
 St. 45—*DRA* gives this illustration.
 अपस्मारलक्षणम् = *DR* IV. 25^{ab}; cf. *SD* III. 153.
 St. 46—*DRA* and *SD* give this illustration.
 सुप्तलक्षणम् = *DR* IV. 22^{cd}; cf. *SD* III. 152 (*svapnah*).
 विबोधलक्षणम् = *DR* IV. 24^{ab}; cf. *SD* III. 151.
 St. 49—*DRA* and *SD* give this illustration.
 अमर्षलक्षणम् = *DR* IV. 18^{ab}; cf. *SD* III. 156.

St. 51—*DRA* gives this illustration.

अवहित्यालक्षणम् = *DR* IV. 29^{ab}; cf. *SD* III. 158.

St. 52—*DRA* and *SD* give this illustration.

उग्रतालक्षणम् = *DR* IV. 15^{ab}; cf. *SD* III. 149.

St. 53—*DRA* gives this illustration.

मतिलक्षणम् = *DR* IV. 27^{ab}; cf. *SD* III. 163.

St. 56—*DRA* gives this illustration.

व्याधिलक्षणम् = *DR* IV. 29^{ca}, *SD* III. 164^{ca}.

St. 57—*DRA* gives this illustration.

उन्मादलक्षणम् = *DR* IV. 30^{ab}; cf. *SD* III. 160.

St. 59—*DRA* gives this illustration.

अथ मरणं etc.—cf. *DR* IV. 21^{ab}; *SD* III. 155^{ab}.

St. 60-61—*DRA* gives these illustrations.

त्रासलक्षणम्—cf. *DR* IV. 16^{ca}, *SD* III. 164^{ca}.

वितर्कलक्षणम्—cf. *DR* IV. 29^{ab}, *SD* III. 171^{ca}.

St. 63—*DRA* gives this illustration. (*KP* VII. 196).

St. 64-76—cf. *NS* VII. 99-109.

इष्टानिष्टदर्शनात् etc.—for *sambhrama* as a kind of *āvega*, see *DR* IV. 28 and *SD* III. 143.

पञ्चमः परिच्छेदः

St. 1 = *DR* IV. 1; cf. *SD* III. 1. *NS* तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः ।

St. 2 = *NS* VI. 15; *KP* IV 29; cf. *SD* III. 182 which adds to the
list the ninth *rasa*, *S'ānta*.

अथ रसानां क्रमेण etc.—*NS* VI deals in detail with the eight *rasas*.
Cf. *DR* IV. 48 ff.; *SD* III. 182 ff.

St. 3 = *DR* IV. 48, cf. *SD* III. 183 ff.

St. 4 = *DR* IV. 69.

St. 38—cf. *DR* IV. 75; *SD* III. 214 ff.

St. 39-46 = *NS* VI. 52-59; cf. *DR* IV. 76-77.

St. 49—cf. *DR* IV. 81-83; *SD* III. 222 ff.

St. 50—*DRA* gives this illustration.

St. 54—cf. *DR* IV. 74; *SD* III. 227 ff.

St. 55—*DRA* gives this illustration.

St. 57-58—cf. *DR* IV. 72; *SD* III. 232 ff.

St. 61—*DRA* gives this illustration.

St. 64 = *DR* IV. 80; cf. *SD* III. 235 ff.

St. 66—*DRA* and *SD* give this illustration.

St. 68—cf. *DR* IV. 73; *SD* III. 239 ff.

St. 69—*DRA* and *SD* give this illustration.

St. 71—cf. *DR* IV. 78^{cd}-79; *SD* III. 242 ff.

St. 72—*DRA* and *SD* give this illustration.

षष्ठः परिच्छेदः

NS XXII. 12 ff., *DR* II. 34 ff., *SD* III. 94 ff. deal with *hāva* and its varieties.

St. 1-2 = *NS* XXII. 12-13.

St. 3—cf. *NS* XXII. 14; *DR* II. 37^{cd}; *SD* III. 97^{cd}-99^{ab}.

St. 5—cf. *NS* XXII. 15; *DR* II. 38^{ab}; *SD* III. 99^{cd}-100^{ab}.

St. 8—cf. *NS* XXII. 16; *DR* II. 38^{cd}; *SD* III. 100^{cd}.

St. 10—cf. *NS* XXII. 17; *DR* II. 39^{ab}; *SD* III. 104.

St. 11—*DRA* and *SD* give this illustration.

St. 12—cf. *NS* XXII. 18; *DR* II. 39^{cd}, *SD* III. 101.

St. 14—cf. *NS* XXII. 19; *DR* II. 40^{ab}; *SD* III. 102.

St. 16—cf. *NS* XXII. 20; *DR* II. 40^{cd}; *SD* III. 103.

St. 18—cf. *NS* XXII. 21; *DR* II. 41^{ab}; *SD* III. 100^{ef}.

St. 20—cf. *NS* XXII. 22; *DR* II. 41^{cd}; *SD* III. 105^{ab}.

St. 21—*SD* gives this illustration.

St. 22—cf. *NS* XXII. 23; *DR* II. 42^{ab}; *SD* III. 106^{ab}.

St. 25-27—cf. *Abhinavabhāratī* (p. 281); *KP* IV. 28 ff.; *Rasaga-
ṅgādhara* (p. 22).

St. 28-29 = *NS* VI. 42-43.

St. 30-31—cf. *NS* VI. 33-34.

St. 32 = *NS* VI. 39; cf. *DR* IV. 44-45.

St. 35—cf. *SD* III. 254^{cd}.

St. 43 = *Dhvanyāloka* III (p. 145); cf. *SD* III. 262^{cd}.

St. 54 ff.—cf. *DR* IV. 45; *SD* III. 245 ff.

St. 59 ff.—cf. *SD* III. 4-7.

APPENDIX I

रसरत्नप्रदीपिकायां नामतो निर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकर्तारश्च

[Works and authors mentioned by name in the *RRP*]
(References within rectangular brackets are to the *RRP*)

ग्रन्थाः—

१. उदारराघव [IV. 40]—Two works of this name are known: 1) a poem on Rāmāyana by Caṇḍisūryakavi; 2) a poem on the life of Rāma by Śākalyamalla, otherwise known as Mallayārya and Kavimalla (cir. 1330 A.D.). The stanza cited in the *RRP* is not traced in this work. From the manner in which the stanza is cited there, it would appear that it has been borrowed from some Sanskrit play, by name *Udārarāghava*. The work is not available.
२. कादम्बरी [after IV. 60; after VI. 33]—A well-known romance in prose by Bāna; first half of the seventh century A. D.
३. किरातजुनीयम् [II. 21; IV. 56]—A *Mahākāvya* in 18 *sargas* by Bhāravi, cir. 634 A. D.
४. चण्डकौशिक [II. 15; II. 17; V. 51; V, 70]—A drama in five acts, depicting the story of Hariścandra and Viśvāmītra, by Kṣemiśvara; 9th-10th century A. D.
५. नाट्यार्णव [I. 6]—A work on dramaturgy, by Nandikeśvara, extending over 4000 stanzas; referred to by Dāmodaragupta (8th cent. A. D.) in his *Kuṭṭināmata*.
६. नाट्यालोचन [I. 7]—Commentary on Bharata's *Nāṭyaśāstra*, by Abhinavagupta; 1013 A. D.
७. प्रबोधचन्द्रोदय [IV. 38; V. 56]—An allegorical play by Kṛṣṇamiśra; 1097-1165 A. D.
८. भावप्रकाशन [I. 7]—A work on dramatic theory by Śāradātanaya; 1175-1250 A. D.
९. मालतीमाधव [I. 4; IV. 33; IV. 37; V. 69]—A romantic play by Bhavabhūti (close of 7th century A. D.).
१०. मालविकाग्निमित्र [V. 7]—A drama by Kālidāsa—5th century A.D.
११. मेघदूत [after V. 35]—A lyrical poem by Kālidāsa.
१२. रत्नावली [IV. 10; IV. 28; IV. 44; after IV. 60; V. 10; V. 66]—A romantic play by Śrī Harṣa; 604-647 A. D.

१३. विक्रमोर्वशी [II. 11; IV. 59]—A drama by Kālidāsa.
 १४. वेणीसंवरण [IV. 50; V. 55]—A play based on *Mahābhārata* by Bhatta Nārāyaṇa; cir. 840 A. D.
 १५. शाकुन्तल [V. 67]—A drama by Kālidāsa.
 १६. शृङ्गारसागर [I. 7]—No details are known about this work.
 १७. हनुमन्नाटक [V. 60]—Also called *Mahānāṭaka* based on Rāmāyaṇa; exists in two recensions: 1) one by Dāmodara, in ten acts; this is earlier and belongs to 10th century A. D. 2) the other, which is shorter, in 9 acts, by Madhusūdana.

ग्रन्थकर्तारः—

१. अर्जुन [I. 6]—*Arjunabharatam* is a name borne by several works on dramaturgy; the name indicates that the author was Arjuna. A work of that name, composed by one Nāgarjuna, is now available only in fragments and treats of music only.
 २. आनन्दवर्धन [I. 7]—Author of *Dhvanyāloka*; belongs to the middle of the ninth century A. D.
 ३. कविकंकण [II. 13; II. 19; IV. 62; V. 19; V. 59; VI. 4; VI. 7; VI. 9; VI. 17]—His works *Mrgāṅkaśataka* and *Manovalambikā* are known from DC XX. 8008.
 ४. काश्यप [I. 5]—A sage quoted by Abhinavagupta and other writers as an authority on *Saṅgīta*. *Hṛdayaṅgama*, a commentary on Daṇḍin's *Kāvya-darśa*, mentions Kāśyapa and Vararuci as ancient writers on *Alaṅkāra*.
 ५. कोहल [I. 5]—Immediate disciple of Bharata; Kohala enlarged the eleven subjects of Bharata into thirteen. Even *Nāṭyaśāstra* refers to Kohala.

आत्मोपदेशसिद्धं हि नाद्यं प्रोक्तं स्वयंमुवा ।

शेषं प्रस्तारतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यते ॥

Kohala's work is lost; only one fragment, *Tālādhyāya*, is available. He seems to have improved upon Bharata in details of classification. *Abhinayaśāstram* attributed to Kohala may be part of his work or a later abridgement of it. Two epitomes on Kohala's work are known: *Dantīlakohaliyam* (narrated by K. to Dantila) and *Kohalarahasyam* (narrated by K. to Mataṅga). Kohala's work appears to be narration by K. to Śārdūla.

६. गिरिसुता [I. 5]—An epitome of *Bharatārṇava* purports to be a dialogue between Nandin and Pārvatī (Girisutā).

७. तुंबरु [I. 6]—A mythical sage and a companion of Nārada.
८. दन्तिल [I. 5]—A devout immediate follower of Bharata. Like Kohala, Dantila seems to have written several treatises. His work embraced music and dancing. A commentary on his work, called *Prayogastabaka*, is known.
९. नन्दिकेश्वर—नन्दिन् [I. 5²]—First to receive initiation into the science of music from Śiva. With his name are associated works on *Kāmasāstra* and *Saṅgīta*. *Bharatārṇava* (*Nāṭyārṇava*), containing 4000 verses, purports to be a narration of the principles by Nandin to Sumati, an actor of Indra's stage.
१०. नारद [I. 6]—Divine bard represented to be playing on *Viṇā*. Two works, *Nāradopaniṣad* and *Nāradīyaśikṣā* (*Śikṣā* of *Sāmaveda*), are often mentioned. *Nāṭya-sāstra* mentions that Bharata took Nārada and Svātī with him when he was permitted by Brahmā to stage his first performance at *Dhvajamaḥa*.
११. भरत [I. 7 ; I. 25 ; II. 6 ; III. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18]—The ancient sage, the author of the *Nāṭya-sāstra*, which is said to be the earliest work on music, dancing and drama. It is placed between 2nd century B. C. and 2nd century A. D.
१२. मेरीझाङ्कार [V. 65]—Nothing is known about the work of this author.
१३. मतङ्ग—Author of *Bṛhaddeśi*, which primarily deals with *deśi* music. The extant portion of the work, in six chapters, treats of *S'rutis* and *Svaras*. The Tamil epic *Silappadhikaram* mentions Maṅga. There is a tradition that M. was the father of Kohala and Dantila.
१४. महेश [I. 5]—God Śiva, from whom has originated the science of dancing and drama.
१५. माघ [II. 25]—Author of *S'isupālavadhā*, a *Mahākāvya* in twenty cantos; belonged to the latter half of the 7th century A. D.
१६. रावण [I. 6]—He is mentioned for his views on music and dancing by later writers on the subject.
१७. विशाखिल [I. 5]—A writer on music referred to by Abhinavagupta in his *Abhinavabhāratī*.

APPENDIX II

Illustrative stanzas from the *RRP* which are also found in *DRA*, *KP* and *SD*. The context in these works is indicated within rectangular brackets. Many of the concordances are shown also in the notes.

RRP

- IV. 5 *KP* VII. 271 [एकभङ्गिनिर्दिष्टोऽनेकार्थः].
 IV. 7 *KP* VII. 183 [वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वम्].
 IV. 11 *KP* VII. 277 [साक्षाक्षमर्षमुदाहरति].
 IV. 22 *KP* IV. 61 [संभविना वस्तुना अलंकारस्य व्यक्तिमुदाहरति].
 IV. 44 *DRA* I. 39° ['क्रम'—सन्ध्यज्ञोदाहरणम्].
 IV. 56 *SD* VII. (p. 416) [पुनरुक्तत्वम्].
 IV. 58 *KP* X. 460 [तुल्ययोगिता]; *SD* III. 192^{ab} [व्याधि].
 IV. 59 *KP* VII. 163 and *SD* VII. (p. 387) [अविमृष्टविधेयाशत्वम्].
 IV. 63 *KP* VII. 195 [समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वम् इति तदुदाहरति].
 V. 5 *KP* I. 1 [स्फुटालंकारविरहविशिष्टं काव्यमुदाहरति]; *SD* I (p. 15)
 [क्वचिदस्फुटालंकारत्वे उदाहृतम्].
 V. 7 *DRA* IV. 48 [कलाविभावः].
 V. 10 *DRA* III. 4 [रङ्गं प्रसाद्य मधुरै etc.], *KP* VII. 330 [न दोषः
 स्वपदेनोक्तावपि सचारिणः क्वचित्]; *SD* VII. 29 [क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न
 दोषो व्यभिचारिणः].
 V. 12 *KP* VII. 310 and *SD* VII. 26 [न्यूनपदं क्वचिद् गुणः].
 V. 14 *DRA* IV. 61 [साम].
 V. 15 *SD* III. 267 [भावशान्तिः].
 V. 18 *KP* IV. 34 [ईर्ष्याहेतुकम्]; *SD* III. 58 [माने मृदुः].
 V. 22 *KP* VII. 266 [लांकविरुद्धस्यापि कविप्रसिद्धत्वेन न विरुद्धत्वम्]; *KP* X.
 479 [सामान्येन विशेषस्य समर्थनं साधर्म्येणोदाहरणम्].
 V. 23 *DRA* II. 27 [अभिसारिका].
 V. 29 *DRA* II. 16 [कामवती].
 V. 30 *KP* IV. 33 [विरहहेतुकमुदाहरति].
 V. 32 *KP* IV. 112 [अनुग्राह्यानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेशरूपयोः संकरयोरुदाहरणम्];
 SD II. 11 [लक्षणा].
 V. 35 *KP* IV. 100 [विप्रलम्भशृङ्गार].
 V. 47 *DRA* IV. 75 [आत्मस्थो हास्यः].
 V. 48 *DRA* IV. 75 [परस्थो हास्यः]; *SD* VI. 259 [वाक्केलि].
 V. 55 *DRA* III. 9-10 [कथोद्धात]; *DRA* IV. 74 [रौद्ररस]; *SD* VI.
 83^{ab} [उपक्षेप].

- V. 60 *KP* IV. 40 [वीररस].
- V. 63 *SD* X. 61-62^{ab} [कारणसाधम्येण कार्यसमर्थनम्].
- V. 66 *DRA* II. 59^{cd} [अवपात]; *SD* III. 44 [अन्तःपुरसहायाः]; *SD* III. 235 [भयानकरस].
- V. 67 *KP* IV. 41 [भयानकरस].
- V. 69 *KP* IV. 42 [वीमत्सरस], *SD* VII. 16 [रैद्रे रसे दुःश्रत्वोदाहरणम्].
- VI. 23 *DRA* II. 19 [रतां सावहित्याद्रा]; *SD* III. 62^{cd}-63^{ab} [उदासीनस्त्री].
- VI. 24 *DRA* II. 50 [वचोहास्यनर्म].
- VI. 38 *KP* VII. 254 [अमतपरार्थता]; *SD* III. 155^{ab} [मरण]; *SD* VII. 7 [अमतपरार्थता].
- VI. 46 *KP* IV. 48 [रसाभास].
- VI. 48 *DRA* II. 7 [अनेकासु नायिकास्वपि न लेहानुपपत्तिः]; *SD* III. 35^{cd} [अनेकासु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः].
- VI. 52 *KP* X. 430 [शाब्दीं अपहृतिं उदाहरति].
- VI. 53 *KP* X. 426 [अश्लिष्टं मालारूपं परंपरितं रूपकमुदाहरति].
- VI. 57 *KP* IV. 44 [शान्तरस].

APPENDIX III

रसरत्नप्रदीपिकायामुदाहृतानां पद्यानां सूचिः

	<i>RRP</i>	मूलम्
अंसाकृष्टदुकूलया	V. 24	कर्णोत्पलस्य [शार्ङ्गधर. ३६७४]
अकरोत्तृणमिव जीवं	V. 59	कविकंकणस्य
अन्नैरन्तर्निहितवचनैः	V. 7	मालविकाग्निमित्र २।८
अच्छिन्नं नयनांबु	IV. 57	अमर. ११०
अज्ञानेन पराञ्जुखी	IV. 13	अमर. १७
अनुनयमश्रुहीत्वा व्याजमुत्ता	IV. 47	शिशुपालवध १११९
अन्यत्र व्रजतीति का	V. 30	[का. प्र. ४।३४]
अन्यासु तावदतिमर्दं०	IV. 31	विकटनितम्बायाः
अयं कण्ठः कुठारस्ते	V. 62	हनुमन्नाटक १।३९
अयं पापो यावन्न	IV. 50	वेणीसंवरण ३।४५
अथि जीवितनाथ जीवसी०	V. 50	कुमारसंभव ४।३
अरे सीताचोर त्रिदश०	IV. 55	
अर्थित्वे प्रकटीकृते	IV. 11	महावीरचरित २।९
अलसललित मुग्धा०	IV. 15	उत्तररामचरित १।२४
अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणत०	VI. 52	[का. प्र. १०।४३०]
अव्यक्तवर्णानि मनोहराणि	II. 13	कविकंकणस्य
अहौ वा हारे वा	VI. 57	वैराग्यशतक १०९
आकर्ण्य गर्जितं घोरं	IV. 62	कविकंकणस्य
आकर्ण्य संगरमद्धारणव०	II. 19	कविकंकणस्य
आकुंच्याप्रं नखविलिखने	VI. 17	कविकंकणस्य
आगच्छागच्छ सज्जं कुरु	IV. 35	धनिकस्य द. ह. अ. ४।२८
आयातासि विमुञ्च	III. 22	सु. र. भा. ४७।३५३
आयाते दयिते मरुस्थल०	IV. 34	अद्भुतपुण्यस्य
आलानं जयकुञ्जरस्य	VI. 53	[का. प्र. १०।४२६]
आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै०	IV. 46	शिशुपालवध ३।७२
इंदीवरेण नयनं	V. 14	शृंगारतिलक ३
ईषद्वक्रितपक्ष्मपंक्तिभि०	V. 9	
उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं	V. 69	मालतीमाधव ५।१६
उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि	IV. 53	महावीरचरित २।४७
उरसि निहितस्तारः	V. 23	अमर. ३१
एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता	VI. 23	अमर. २३
एतत्करालकरवालनिकृत०	V. 56	प्रबोधचन्द्रोदय ३।१३
एतैस्त्वं परुषाक्षरैः	IV. 54	
एवमालि निगृहीतसाध्वसं	IV. 36	कुमारसंभव ८।५

एवंवादिनि देवषौ	IV. 52	कुमारसंभव ६।८४
औत्सुष्येन कृतत्वर	V. 10	रत्नावली १।२
किंचिद्विक्रितकंठकंदल०	V. 28	शृंगारतिलक १।२६
किं लोभेन विलंघितः	IV. 63	[द. र. ४।२९]
किं शोचामि मदेकबान्धव०	II. 15	चण्डकौशिक ४।२
कोशान्तौधेषु मुञ्चन्	V. 65	भेरीझाङ्कारस्य
क्षुद्राः संत्रासमेनं विजहत्	V. 60	हनुमन्नाटक १।२।२
गतप्राया रात्रिर्हिमवति	V. 52	
गते प्रेमाबन्धे प्रणय०	VI. 45	अमर, ४३
गतं तिरश्चीनमनूरु०	II. 25	शिशुपालवध १।२
गाढालिङ्गनवामनीकृत०	V. 12	अमर, ४०
गुरुतरकलनूपुरारुनादं	VI. 21	शिशुपालवध ७।१८
गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा	IV. 38	प्रबोधचन्द्रोदय २।७
ग्रामतरुणं तरुण्याः	III. 25	[का. प्र. १।३]
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहु०	V. 67	शाकुन्तल १।७
चलति कथंचित्पृष्ठा	IV. 16	धनिकस्य-द. र. अ. ४।२७
चलत्कुचं व्याकुल०	V. 25	[शाङ्गधर, ३६९८] [सु.र. भा. ३२०।८]
चिररतिपरिखेदपाप्त०	IV. 49	शिशुपालवध १।१।३
चैलांचलं न्यस्य कुचांचलेन	V. 8	
जातं मे परुषेण भस्म०	V. 47	[द. र. ४।१०८]
तव सा कथासु परि०	VI. 15	शिशुपालवध ९।६४
तीक्ष्णाक्षिमशाराग्रभिन्न०	IV. 29	
तीव्राभिषंगप्रभवेन	IV. 20	कुमारसंभव ३।७३
तीव्रं स्मरसंतापः	IV. 44	रत्नावली ४।२३
तेऽन्यैर्वान्तं समश्रन्ति	II. 23	
त्यजत मानमलं बत	V. 6	रघुवंश ९।४७
दूराद्वीयो धरणीधराभं	IV. 9	महावीरचरित २।१
देव्याः संततबाष्पवारि०	V. 37	
दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखर०	V. 72	महावीरचरित १।५४
द्रष्टव्या दयितेति	III. 23	
द्रष्टुं न क्षमते न च प्रिय०	III. 26	
धन्यासि या कथयसि	IV. 22	विज्जिकायाः [सा. द. ३।६०]
धात्रीजनांकशतदुर्ललितं	V. 51	चण्डकौशिक ५।४
धीरं वारिधरस्य वारि०	V. 33	अमर, १३
न भिक्षा दुर्भिक्षे मिलति	IV. 43	
न यत्र प्रत्याशामनु०	IV. 37	मालतीमाधव ९।८
नवजलधरः सन्नद्धोयं	IV. 59	विक्रमोर्वशीय ४।१
नष्टं वर्षधरैर्मेनुष्य०	V. 66	रत्नावली २।३
नायास्तासि महीभृता	V. 19	
निद्रानिमीलतदृशो मद०	IV. 45	बिल्हणस्य (द. र. ४।८५)
निरानन्द. कौन्डे मधुनि	IV. 26	सु. र. भा. ९।१२२३

निर्विभुज्य दशनच्छदं	VI. 19	कुमारसंभव ८४९
न्यक्कारो ह्ययमेव	IV. 7	हनुमन्नाटक १४६
पक्ष्माग्रप्रथिताश्रुविन्दु०	IV. 18	(द. रू. ४८२)
पटालभ्रे पत्नौ नमयति	IV. 30	अमर. ४१
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन	VI. 24	कुमारसंभव ७१९
पाणिपल्लवविधूननमन्तः	VI. 13	किरातार्जुनीय ९१५०
पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं	IV. 58	[का. प्र. १०४६०]
पुरासीदस्माकं	V. 16	अमर. ६९
पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम	V. 63	हनुमन्नाटक ११२१; बालरामायण १४८
प्रणाशाद्विद्यानां	II. 17	चण्डकौशिक ३१२
प्रविततशरजालच्छन्न०	II. 21	किरातार्जुनीय १४६५
प्रातर्धाटीभयात्काचित्	IV. 19	
प्राप्ताः श्रियः सकलकाम०	IV. 5	वैराग्यशतक ६७
ब्रह्मन्नभ्ययनस्य नैष विषयः	VI. 44	हनुमन्नाटक ८४५
भिक्षो कथा श्लथा ते	V. 48	
[भिक्षो मांसनिषेवणं]	[V. 48]	[शार्ङ्गधर. ४०६१] [द. रू. ४७५]
भिनच्यक्षणेमुद्रां शिरसि	V. 70	चण्डकौशिक ३१९
मन्दं निधेहि चरणौ	V. 21	[शार्ङ्गधर. ३६२०] [सु.र.भा.२९८१५]
मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः	VI. 51	सु. र. भा. २६१९४
मातर्यामिनि संनिधेहि	V. 53	
माल्यं स्कन्धविलम्बितं	VI. 9	कविकंकणस्य
भेरौ संति कियन्ति	IV. 41	
मैनाकः किमयं रुणद्धि	IV. 24	हनुमन्नाटक ४१९
यदि परगुणा न क्षम्यन्ते	IV. 12	सु. र. भा. २१२२५
यदच्छया त्वं सकृदप्य०	II. 11	विक्रमोर्वशीय ११११
यद्यपि गुरुजनपुरतः	VI. 6	
युष्मच्छासनलंघनांभसि	IV. 51	वेणीसंवरण ११२२
यः कौमारहरः स एव	V. 5	शीलभट्टारिकायाः
राज्ञो विपद्बन्धुवियोग०	IV. 6	प्रियदर्शिका १४
राज्यं निर्जितशत्रु योग्य०	IV. 28	रत्नावली १११०
राममन्मथशरेण ताडिता	VI. 38	रघुवंश १११२०
लक्ष्मीपयोधरोत्संगकुंकुमा०	V. 61	धनिकस्य-द. रू. अ. ४७२
लाक्षागृहानलविषाण्ण०	V. 55	वेणीसंवरण ११८
लावण्यनिर्जितसमस्तवधू०	IV. 39	
लिखन्नास्ते भूमि	V. 35	अमर. ७
लीलापङ्कजमादधाति	VI. 4	कविकंकणस्य
लुलितनयनताराः क्षाम०	IV. 8	शिशुपीलवध १११२०
वयमिह परितुष्टा वल्कलैः	IV. 27	वैराग्यशतक ५३
वसन्तप्रारंभे चिरविरह०	V. 34	सु. र. भा. १४०३३५
विनिकषणरगत्कठोर०	IV. 32	[द. रू. ४१९०]

विनिश्चेतुं शक्यो न
 विमुञ्चामुं मानं सफल्य
 विरचय कुचयोः
 विलोलचरणस्खलन्मुखर०
 वृद्धोऽन्धः पतिरेष
 शान्तिः कुतस्तस्य
 शान्ते मन्मथसंगरे
 शृङ्गारी गिरिजानने
 शृङ्गारः कलकूजितेषु
 श्रुत्वाऽऽयातं बहिः
 श्लिष्यति कामपि जुम्बति
 संप्राप्तेवधिवासरे क्षणममुं
 सहसा विदधीत न क्रियां
 सा पत्युः प्रथमापराध०
 सालक्तकेन नवपल्लव०
 सुतनु विजहि मौनं
 सुसितवसनालंकरायां
 स्तुमः कं वामाक्षि
 स्थाणुमालिङ्गति स्वप्ने
 ज्ञाता तिष्ठति कुन्तलेश्वर०
 स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त०
 स्मरबाणलांगलाग्रैः
 स्मरमयनदीपूरेणोढा
 स्मर्यते स हि वामोरु
 स्मेरास्यां स्मरफुल्लगण्ड०
 हारो नारोपितः कण्ठे
 हावहारि हसितं
 हित्वा नर्मकथां सखी०
 हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकंक०
 हं हो मास्तनन्दनादिश
 ह्रिया सर्वस्यासौ

IV. 21
 VI. 40
 V. 20
 IV. 40
 IV. 17
 IV. 33
 V. 13
 VI. 42
 VI. 34
 VI. 11
 VI. 47
 IV. 61
 IV. 56
 V. 18
 V. 17
 V. 15
 V. 22
 VI. 46
 IV. 23
 VI. 48
 V. 32
 III. 24
 V. 29
 IV. 25
 V. 11
 V. 31
 IV. 14
 VI. 7
 IV. 60
 V. 36
 IV. 10

उत्तररामचरित १।३५
 चन्द्रकस्य [शार्ङ्गधर. ३५६५]
 [भोजप्रबन्ध २५५]
 मालतीमाधव ६।१
 [शार्ङ्गधर. ३७०३]
 शृङ्गारतिलक १।१
 धनिकस्य—द. रू. अ. २।३९
 गीतगोविन्द १।४।७
 सु. र. भा. ७५।२९०
 किरातार्जुनीय २।३०
 अमरु. २९
 अमरु. ११६
 अमरु. ३९
 [का. प्र. ७।२६६]
 [का. प्र. ४।४८]
 [द. रू. २।७]
 [का. प्र. ४।११२]
 अमरु. १०४
 हनुमन्नाटक ५।२५
 शिशुपालवध १०।१३
 कविकंकणस्य
 महाबीरचरित १।३९
 महानाटक ६।५
 रत्नावली ३।४

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

◁ प्रकाशित ग्रन्थसूचि ▷

१ विसुद्धिमग्ग-बुद्धघोषाचार्यकृत पालीभाषामय महाग्रन्थ
संपादक-अध्यापक श्रीयुत धर्मानन्द कोसंबी	मू०
१२-०-०
२ भरतेश्वर बाहुबली रास-गुजराती भाषाप्रथित प्राचीनतम पद्यकृति
संपादक-आचार्य श्री जिनविजय मुनि	०-८-०
३ ज्ञानदीपिका-देवबोधाचार्यकृत महाभारत उद्योगपर्वभ्याख्या
संपादक-डॉ. एस्. के. दे, एम्. ए. पीएच्. डी. डाका युनिवर्सिटी	३-०-०
४ भगवद्गीता भारतीयदर्शनानि च-भगवद्गीता सम्बन्ध विषयक
षड्दर्शन स्वरूप निरूपक १० संस्कृत व्याख्यान
व्याख्याता-म० म० अनन्त कृष्णशास्त्री, कलकत्ता युनिवर्सिटी	२-१२-०
५ गुजराती स्वरव्यञ्जनप्रक्रिया-प्रो. एल्. टर्नरकृत आंग्लभाषा निबन्धा-
नुवाद (गूर्जरभाषा, नागरी लिपि)
अनुवादक-अध्यापक श्रीयुत केशवराम का. शास्त्री	१-४-०
६ चन्द्रलेखा-रुद्रदास कविकृत अभिनव सट्टक ग्रन्थ
संपादक-डॉ. ए. एन्. उपाध्ये, एम्. ए. डी. लिट्.	६-०-०
७ वेदवादद्वात्रिंशिका-सिद्धसेन दिवाकर कृत, महार्थपूर्ण प्रौढ काव्यकृति
संपादक एवं विवेचक-पं० सुखलालजी शास्त्री.	०-१२-०

भारतीय विद्या

[भारतीय पुरातन साहित्य, इतिहास, स्थापत्य, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्रादि विविधविषयक
प्रौढ संशोधनात्मक निबन्धप्रकाशिका हिन्दी-गुजराती त्रैमासिक पत्रिका]

संपादक-आचार्य श्री जिनविजय मुनि

१ प्रथम भाग (संवत् १९९६-९७ पृष्ठ सं० ४६०)	मू. ५-०-०
२ द्वितीय भाग (संवत् १९९८-९९ पृष्ठ सं० ५००)	मू. ५-०-०
३ तृतीय भाग (संवत् १०००-२००१ पृष्ठ सं० ४५०)	मू. ५-०-०

[स्व० बाबू श्रीबहादुर सिंहजी सिंघी स्मृति ग्रन्थ]

सिंधी जैन ग्रन्थमाला

— अद्यावधि मुद्रित ग्रन्थ —

१ प्रबन्धचिन्तामणि, मेरुतुक्काचार्य विरचित.	३-१२-०
२ पुरातन प्रबन्ध संग्रह. (संस्कृतभाषामय, अज्ञातकर्तृक, ऐतिह्य तथ्यपूर्ण)	५-०-०
३ प्रबन्धकोश, राजशेखरसुरिरचित.	४-०-०
४ विविधतीर्थकल्प, जिनप्रभसुरिकृत.	४-४-०
५ देवानन्दमहाकाव्य, मेघविजयोपाध्यायविरचित.	२-१२-०
६ जैनतर्कभाषा, यशोविजयोपाध्यायकृत.	२-०-०
७ प्रमाणमीमांसा, हेमचन्द्राचार्यकृत.	५-०-०
८ अकलङ्कग्रन्थत्रयी, भट्टाकलङ्कदेवकृत.	५-०-०
९ प्रबन्धचिन्तामणि, संपूर्ण एवं उत्तम हिन्दी भाषान्तर.	३-१२-०
१० प्रभावकचरित, प्रभाचन्द्रसुरिरचित.	५-०-०
११ भानुचन्द्रगणिचरित, सिद्धिचन्द्रोपाध्यायरचित.	५-०-०
१२ ज्ञानबिन्दुप्रकरण, यशोविजयोपाध्यायविरचित.	३-८-०
१३ बृहत् कथाकोश, हरिषेणाचार्यकृत.	१२-०-०
१४ जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग. पुरातनसमयलिखित ताडपत्रीय पुस्तकोंकी अपूर्व ऐतिहासिक प्रशस्तियोंका अभिनव संग्रह	६-८-०
१५ धूर्ताख्यान, हरिभद्रसुरिरचित.	५-८-०
१६ दिग्विजयमहाकाव्य, मेघविजयोपाध्यायविरचित.	५-१२-०
१७ रिष्टसमुच्चय, दुर्गदेवकृत.	७-८-०
१८ सन्देशरासक, कवि अब्दुल रहमानकृत. (भपभ्रंशभाषामय विप्रलम्भशृङ्गारविषयक अपूर्व रासा काव्य)	७-८-०

— प्राप्तिस्थान —

भारतीय विद्या भवन
चोपाटी रोड, बंबई ७.

Published by Prof. Jayantakrishna H. Dave, Hon. Registrar,
Bharatiya Vidya Bhavan, 33-35, Harvey Road, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

